

АҲМАДЖОН САЛМОНОВ

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ
ДИНИЙ СИЁСАТИИИНГ ФОЖИАЛИ
ОҚИБАТЛАРИ
(1917-1991 ЙИЛЛАР)

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Фарғона давлат университети

Аҳмаджои Салмонов

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ДИНИЙ
СИЁСАТИНИНГ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ

(1917-1991 йиллар)

Ўқув қўлланма

Фарғона – 2018

Мазкур ўқув қўлланмада Совет ҳокимиятининг 1917-1991 йилларда Ўзбекистондаги муслмон диний муассаса ва ташкилотларига нисбатан олиб борган дахрийликдан иборат кескин сиёсатининг оқибатлари, дин ва диний уламоларни қатагон қилиниши, вақф мулкларининг тугатилиши ҳамда масжид, мадрасалар фаолиятига чек қўйилиши каби воқеликлар таҳлил этилади.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртларининг тарих факультети бакалаврият ва магистрант талабалари, шунингдек, диншуносликка оид баъзи масалалар билан кизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

И.А.Алимов

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, тарих фанлари доктори, профессор

Қ.К.Ражабов

Тарих фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Ш.А.Хантов – Тарих фанлари доктори, профессор

М.Маматов – Фалсафа фанлари доктори, доцент

Ушбу ўқув қўлланма Фарғона давлат университети кенгашининг 2018 йил 28 декабрдаги 5-сонли йнгилиши баённомаси қарори билан нашр этишга тавсия этилган.

Кириш

Мустақиллик йилларига келиб тарихга кизиқиш, уни холисона ёритишга интилиш кучайиб, жумладан ўлкамизда дин, диний сиёсат қандай бўлганлиги ҳам ўзига хос тадқиқотлар объектига айлантирилди. Бу эса ҳақиқий маънода виждон эркинлигининг тикланиши, диндорларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларининг қайтариб берилиши каби омиллар билан боғлиқ. Аввало, биринчи президентимиз И.А.Каримовнинг фармони билан 1990 йил ёздан бошлаб Республика мўмин мусулмонлари Макка ва Мадина шаҳарларига ҳаж зиёратига бориш ҳуқуқига эга бўлдилар. Истиклол йилларида совет ҳокимиятининг тоталитар бошқарув тизими заминида, ҳатто номини тилга олиш таъқиқланган, Рамазон ва Қурбон ҳайитлари дам олиш куни деб белгиланди.¹ Республика раҳбарининг ташаббуси билан Халифа Усмон “Мусҳафи” мўмин-мусулмонлар ихтиёрига қайтарилди. Республика ойнаи жаҳонда ислом қадриятлари, ахлоқи, одоби ва маданияти билан боғлиқ масалаларни тарғиб қилишга қаратилган “Маърифатнома”, “Хидоят сари”, Тошкент Ислом университетининг “Зиё” студияси томонидан “Эътиқод мустақиллиги йўлида”, “Рамазон тухфаси” кўрсатувлари, “Наврўз” радиосининг “Холислик сари” эшиттиришларининг ташкил этилиши ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 майдаги қарори билан Тошкентда Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил этилди. Ушбу илмий муассаса ислом таълимоти ва фалсафасини ўрганиш ва халқимизни мусулмон маданияти, тарихи билан таништириш ва диний ўқув қўлланма ва китоблар чоп этишдек хайрли вазифаларни бажармоқда. 1999 йилдан бошлаб пойтахтимизда Ўрта Осиёда ягона ҳисобланган Тошкент Ислом Университети ташкил этилиб, ёшларимизга ислом тарихи ва маданиятидан олий таҳсил беришда муҳим роль ўйнай бошлади.

¹Халқ сўзи. 1992 йил 22март.

1998 йилнинг 1 майдан амалга киритилган “Виждон эркилиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги (янги тахрири) Ўзбекистон Республикаси қонунида диний муассаса ва ташкилотлар мақоми ҳам аниқ қилиб белгилаб берилди. Мазкур қонуннинг 8 - моддасида: “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русумлар ва маросимларини биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синогоглар,монастирлар ва бошқалар) диний ташкилотлар деб эътироф этилади.

Ислон ва ислоний маънавиятга мустақиллик даврида қаратилган эътибор, адолатли муносабат тикланганлиги билан боғлиқ зарурият, дин ва диндорларга, мусулмон муассаса ва ташкилотларга нисбатан давлатимиз томонидан юритилаётган сиёсатнинг ижобий моҳиятини чуқур англашда ўтмишимиздаги аянчли тарих сабоқларидан тегишли хулосалар чиқариш имкониятини туғдиради. Совет ҳокимиятининг диндорларга, диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан юритган ноинсоний, ноизчил ҳамда даҳрийликдан иборат сиёсати муаммоларини холисона ўрганиш учун мустақиллик берган имконият унинг беқиёс ролини атрофлича англаш ўрганилаётган даврнинг асосини ташкил этади. Қолаверса, совет мустабид тузумининг диндорларга нисбатан қатағонлик сиёсатини юритиши, шунингдек, миллий зўравонликка асосланган табиатини янада чуқурроқ англаб олишимизда, советлар бошқаруви йилларда ислоний кадриятларимиз, соф диний илмга эга бўлган уламоларимиздан ажралиб қолганлигимиз сабаблари тўғрисида фикр юритилиши кенг китобхонлар оммасини эътиборини тортади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек “... тарихимиз, маданиятимиз, динимизга алоқадор бир вароқ қўлёзма бўлса ҳам, уларни тўплаб, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англашиш, фарзандларимизни шу улуг

меросга муносиб этиб тарбиялашдан иборат”.¹ Ушбу сўзлар юқоридаги

фикрларнинг исботи сифатида давлатимиз рахбари томонидан берилаётган
ёшлар бугунги кунда ҳам долзарб сиёсий жараён эканлигини англатади.

Муаллиф ушбу қўлланмани яратилишида ўзининг илмий
маслаҳатларини берган, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар
мураббийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, тарих фанлари
доктори, профессор, мархум устози Иброҳимжон Алимовга чексиз
миннатдорчилигини билдиради.

¹ Мизиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга
кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.471.

**I мавзу. Ўзбекистонда большевикларнинг диний сиёсати ва
ислом ташкилотлари фаолиятининг чекланиши
(1917-1928-йиллар)**

**1-маъруза. Туркистон АССРда совет ҳукуматининг мусулмон
муассасаларига муносабати**

Режа:

1. Россияда Муваккат ҳукуматнинг феврал инкилобидан сўнг Туркистонда мусулмон диний муассасаларига нисбатан муносабати.
2. Туркистонда совет ҳокимияти нинг 1917-йил 20-ноябрдаги “Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига” мурожаатномасида большевикларнинг мусулмон аҳолига муносабатида зиддиятли томонларининг намоён бўлиши.
3. Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилиши ва мустаҳкамланиши жараёнида ислом динига диндорлар ҳамда диний ташкилотларга муносабатида беқарорлиги
4. Туркистонда “Маҳкамаи Шаръия” диний бошқармаси фаолиятининг совет ҳокимияти томонидан назоратга олинishi.

Ўрта асрлардан бошлаб минг йиллар давомида ислом дини ва унинг роли биз яшаб турган минтақада ижтимоий, маданий-маърифий, иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб келган. Тарихий жараёнлар жуда кескин кечган XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида ҳам Бухоро амирлиги, Хива, Қўқон хонликларида ер ва мулкларининг катта қисми диний муассаса ва ташкилотларга тегишли бўлиб, вақф ерлари ва мулклари номини олган. Шунингдек муфтий, саид, хўжа, аълам, пир, мутавалли, эшон, шайх, сўфи сингари диний табақалар ҳам каттагина мулк эгалари бўлган. 1917-йилга қадар Туркистондаги мусулмон муассаса ва ташкилотларида хизмат қилаётган диний шахслар ва уламоларнинг мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ кабилардаги сони ҳам катта миқдорни

ташкил қилган. XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудида 268 та мадраса,¹ 1498 та катта, 11 230 та кичик хажмдаги масжидлар мавжуд бўлиб, уларда хизмат қилаётган имомларнинг ўзи 12 499² нафарни ташкил этган. Шунингдек, Фарғона вилоятининг ўзида 236 та қорихоналар³ фаолият юритган.

“Вақфи хайри” (“Вақфи умумий”), “вақфи авлоди” ерлари Бухоро эмирлиги ва Хива хонлигида 1920-йилга қадар салмоқли миқдорда эди. “XX аср бошларида Бухорода 360 та масжид, 140 та мадраса, 360 та бошланғич диний мактаб ва бошқа бинолар бор эди”.⁴ Уларнинг моддий таъминоти бир неча юз минглаб танобдан иборат вақф ерлари ва мулклари ҳисолбидан амалга оширилди.

Хива хонлигида айни шу даврда 120 мадраса, 73 та қабристон, 71 та муқаддас жойлар бўлган. Ислом эътиқоди миллий урф-одат ва анъаналирига сингиб, кетиб, муқаддас, муқаддас Қуръони Карим, Хадиси Шариф ҳамда ислом фикҳи асосида жамият тартиботларини бошқариш маънавият сарчашмаларидан бирига айланган.⁵

Россия империяси мустамлакачилиги йилларида (1865-1917-йй.) Туркистондаги сиёсат ушбу жараёнларга таъсирини ўтказмай иложи йўқ эди.

Мустамлакачиларнинг ислом динига, мусулмон ташкилотларига қарши кураши жамият аъзолари томонидан каттиқ қаршиликка учради ва оммавий норозиликларни келтириб чиқарди. Шунинг учун Россия империяси бу масалага «эҳтиёткорлик» билан муносабатда бўлиш сиёсатини юритди.

¹ЎзР МДА, 47-фонд, 2-руйхат, 116-иш, 4, 7-варак.

²ЎзР МДА, 1-фонд, 18-руйхат, 29-иш, 564, 565-варак., 565-варак. орқ.

³Уша жойда. 566-варак.

⁴Эргашев Б. Х. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. -Т.: Фип, 1991. - С. 16.

⁵Матқаримов М. Хоразм Республикаси давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. Урганч, 1993. - Б. 8-9.

1917 йилнинг февралида Петроградда содир бўлган буржуа демократик инқилоби собиқ Россия империясида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафотлашга қаратилган қонунлар қабул килди. Қисқа вақт хукмронлик қилган Муваққат ҳукумат даврида виждон эркинлигининг эълон қилиниши муҳим тарихий воқеа бўлди. Феврал инқилобидан сўнг эълон қилинган озодлик, тенглик, мустақиллик ҳақидаги шиорлар ва тадбиқ қилина бошланган демократик ўзгаришлар империянинг мазлум халқлари қатори мустамлака Туркистонда ҳам кўтаринки руҳда кутиб олинди. Ўлкадаги диний ва сиёсий ташкилотларнинг фаолиятида жонланиш сезила бошланди. Инқилобнинг кучли таъсири остида миллий-сиёсий уйғониш, халқимизнинг ўз-ўзини англаш жараёни тезлашди. Чор Россияси хукмронлиги йилларида Туркистонда жамият ва ташкилотлар очик сиёсий фаолият кўрсата олмаган бўлса, Феврал инқилобидан сўнг қисқа вақт ичида ўнлаб жамият ва ташкилотлар очик иш юрита бошлаб, бир Тошкентнинг ўзида 20 га яқин мусулмон жамиятлари мавжудлиги манбаларда қайд этилган.¹

Феврал инқилобидан сўнг маърифатпарварлик фаолияти орқали Туркистон халқларининг миллий онгини ўстиришда, уларни халқпарварлик, тараккиёт ва эркинликка ундаган жадидлар фаолиятини кучайтирди. Жадидлар демократик инқилоб эълон қилган тенглик, озодлик, эркин фикрлаш, виждон эркинлиги каби тамойилларга катта умид боғлаб, миллий бирликни мустаҳкамлаш, миллий маданиятни ривожлантириш ва ҳар қандай маданиятли давлатнинг энг биринчи вазифаси бўлган маориф ишини яхшилашга, диний билимлар билан чекланиб қолмай, дунёвий илми ривожлантиришга интилдилар. Жадидлар сиёсий фаолиятининг янада ўсганлигини Туркистонда: «Мифтах ул-маориф», «Маърифат ва шариат», «Шўрон Исломия», «Талабалар», «Муаллимлар», «Уламо» каби жамиятларнинг ташкил этилиши орқали

¹ Закий Валидий. Уюлмаган миллат инқирозга маҳкум. Турон тарихи. Т., 1992. – Б. 21.

шароити бўлиш мумкин. Жаидлар мусулмонларнинг маҳаллий уюшма ва ташкилотларини тузиш, уларга тарккийпарвар уламо ва рухонийларни жалб этиш ташаббуси билан чикдилар.

1917 йилнинг 14-июлида Муваққат ҳукумат «Виждон эркинлиги тўғрисида» махсус қонун қабул қилди. Бу қонунга мувофиқ қуйидаги диний эркинликлар эълон қилинган эди: «мамлакатда барча динлар қонун олдидан баробарлиги, ҳар қандай динга эътиқод қилишидан қатъий назар айлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгаллиги, қонунчиликни умумий талаблари олдидан диний уюшмалар ташкил этиш, монийсиз чиқиш ва бошқасига ўтиш, фуқороларни диний эътиқодидан қатъий назар барча ҳуқуқий бурчларидан фойдаланиш, унга риоя этиш кабилар. Аммо қонунда атеист бўлиш ва динга қарши сиёсат юритиш мумкинлиги ҳақида ҳеч қандай гап юритилмаган».¹

Ушбу қонунни барча диний муассаса ва ташкилотлар эътирозсиз яхши муносабатда қабул қилишди. «Виждон эркинлиги тўғрисида»ги қонун барча динларни ўз ташкилотларини ташкил этишга, диний муассасаларни марказлаштиришга имконият яратди. Муваққат ҳукумат тўғрисида кунларига қадар диний муассасаларга қарши ҳеч қандай салбий ҳаракат содир этмади.

1917 йилнинг октябр ойи охирида Россия империясининг пойтахти Петроградда рўй берган инқилобий тўнтариш ва Муваққат ҳокимиятнинг янги ташкил этилиши, чекка ўлкалардан бири бўлган Туркистондаги сиёсий эътирозларга ҳам кўп ўтмай ўз таъсирини ўтказди. Тошкент Совети 1917 йил 1-ноябрда Туркистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилганлигини эълон қилди. Ўша кун Советлар Термиз ва Қоттакўрғонда, 25-ноябрда Янги Бухоро, Қогонда, 28-ноябрда Самарқандда, 7-декабрда Наманганда ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Тошкент ишчи-солдат ва деҳқон депутатлари Ижроия Қўмитаси томонидан ҳокимиятнинг олиниши, ўлкада

¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. —М. Политиздат, 1991. —С. 17.

большевикча тартибларни ўрнатилишига имкон яратди. Большевиклар чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсатинини янгича тарихий шароитда давом эттириб, унга мохиятан амал қилдилар. Туркистонда инқилобий ақидаларга, аввало, синфийлик тамойилларига амал қилиниб, дискриминация сиёсати юритилди. Ишчилар синфи ва камбағал дехконлардан ташқари бошқа барча табақалар реакцион гуруҳлар деб эълон қилинди. Жумладан, ислом ва бошқа динларга эътиқод қилувчи Туркистон ахли ҳам реакцион оқим сифатида қораланиб, уларга қарши аёвсиз кураш бошланди.

Туркистонда большевикча тартиблар ўрнатилган дастлабки кунларданок, ҳукумат сохта, «дабдабали» декларациялар эълон қилиш орқали аҳолини большевикча режимга ижобий муносабатда бўлишини кўзлаган эди. Совет ҳукумати вужудга келганлигининг дастлабки кунларида қабул қилинган икки тарихий ҳужжати айнан шу мақсадга йўналтирилган эди.

1917 йил 2ноябрда: «Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси» ва ушбу йилнинг 20ноябрида «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатномаси эълон қилинди. Унда барча фуқороларнинг тенглиги, бошқа халқларнинг эса Россия Федерациясидан хаттоки ажралиб чиқиши ва мустақил давлат тузиш ҳуқуқи, миллий, диний имтиёзлар ва чеклашларни бекор қилиш кабилар расмий равишда баён қилинган эди.

Мурожаатномада – «Россия мусулмонлари, Волгбўйи қирим татарлари, Сибир ва Туркистоннинг қирғиз ва сартлари, Закавказиянинг турк ва татарлари, Кавказнинг чечен ва тоғликлари... сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан баҳузур тузаверингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз, ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни

«...қўлингиздагидек ва ўз хохишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмогингиз лозим, сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда...»¹ - деб ёзилган.

Юқорида қайд этилган тарихий ҳужжатлар оддий қоғоздан иборат бўлиб, большевиклар ҳукуматининг найранги эканлигини ўйламаган Туркистон халқи имон-ихтиёримиз ўзимизда деб ҳисоблади. Совет ҳукумати раҳбари: «...агар ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун «Қуръон» ҳукми етарликдур, «Қуръон» раҳбарлиги остида яшовни шаймиз десалар биз буни албатта қабул қилишимиз керак»² - деб таъкидланганлиги Алихонтура Соғуний томонидан таъкидланган эди.

Шунинг учун соҳтакорлик ҳамда алдовдан иборат сиёсатга қарамай маҳаллий аҳоли ўзининг миллий урф-одатларини ҳаётга тадбиқ қилиш ҳамда виждон эркинлигини тиклаш учун амалий ҳаракат даври етди деб ҳисоблади. Бироқ, дастлабки кунларда Совет ҳукумати Туркистонда тоталитар тартибларни жорий этиш, маҳаллий аҳоли вакилларини бонқарув ишларига, айниқса, маъсул лавозимларга яқинлаштирмаслик сиёсатини юритди. Туркистондаги олий ҳокимият Туркистон Марказий Иқроия Кўмитаси, ҳукумат эса Туркистон Халқ Комиссарлар Совети томонидан раҳнамолигидаги компартия қўлида эди.

Бу сиёсий ташкилотларнинг жилови европалик вакиллар қўлида бўлиб, улар ҳокимиятга большевиклар ҳукмини астойдил ҳимоя қилувчи нарғочи шахсларни жалб қилишди. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати Совет Россияси даврида янада такомиллаштирилиб, ўлкада янги тартибларни ўрнатишга киришилди.

Совет ҳокимияти Туркистонни Россияга тўла бўйсундириш учун Марказнинг ҳар қандай қарор ва декретларини тадбиқ қилиш ва амалга оширилишини таъминлаш сиёсатини юритди. Бу билан мустамлакачилик тузуми ўзгармасдан давом этиши белгилаб қўйилди.

¹ Гўжибов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи. -Т.: Университет, 2002.– Б. 43-44.

² Алихонтура С. Туркистон қайғуси // Ёшлик. 1992. №5-6.– Б. 58-59.

Маҳаллий аҳолининг давлат тузиш йўлидаги саъйи-ҳаракатлари, Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштиришга уринишлар ҳамда биринчи миллий ҳукуматни, яъни Туркистон мухториятини (1917 йил ноябр-1918 йил феврал) конга ботирилиши, Совет мустабид тузумининг ноинсоний табиати ва зўравонлик сиёсатини дастлабки кунлардаёқ номоён қилди.

1917 йил охирида Туркистонда большевикча тартибларни мустаҳкамлаш ҳамда, Совет маъмурий тузумини ўрнатиш мақсадида Қизил Гвардияни ташкил қилиш билан боғлиқ махсус қарор қабул қилинди. 1918-йилнинг феврал ойидан бошлаб, бутун европа вакилларидан иборат бўлган Туркистон халқлари тарихи ва маданиятидан хабарсиз Қизил армия тузилади. Туркистон ҳудудида миллий-озодлик кучлари билан кескин курашлар бошланди. Бу курашда диндорлар Совет ҳокимиятининг ашадий душмани ва реакцион кучи деб ҳисобланди. Қозилар, шарият пешволари, мулла ва имомлар Қизил армия қисмлари томонидан ҳибсга олина бошланди. Динга қарши кураш ниқоби остида «Андижондаги Жомъе масжиди мусулмон отрядини казармасига айлантирилади. Қизил армия отрядлари масжид ва мадрасаларда намоз ўқиб турган домла ва уламоларга хужум қилдилар, у ерларга бомба ташлаб ҳаробазорларга айлантирдилар»¹ -деб таъкидланади, манбаларда.

Қизил қўшинларнинг диний муассаса ва ташкилотларга бу каби ваҳшиёна муносабати 1918 йилда Самарқанд шаҳрида ҳам амалга оширилган. «Самарқанд шаҳрига етиб келган аскарлар қаршилик ҳаракати иштирокчиларини таъқиб қилиб, марказий масжидгача етиб боришади, масжидни отхонага айлантириб, эрталабгача маҳаллий аҳолини сафга тизиб отиб ўлдириш мусобақасини уюштиради».²

¹ Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. Т.: Фан, 1991. 57-б.; Қайғусиз Отабоевни қайғулари // Ўзбегим китоби. Т., 1992. – Б. 78.; Ражабов Қ., Алимов ИШ, Эгамназаров А. Ғолиб армиянинг қора ишлари // Шарқ юлдузи. 1998. №6 – Б. 193.

² Қосимов Б. Жадидчилик // Ёшлик. 1990. №7. – Б. 74.

Холбуки, 1917 йилнинг октябридан декабрига қадар РСФСР ХКС диний ва миллий масалаларга оид 7 та қарор ҳамда декрет ва ҳужжатлар қабул қилади. Мазкур декрет ва ҳужжатларнинг барчасида диний ташкилот-муассасаларга ва диндорларга ҳаққоний муносабада бўлиш қайд қилинган эди.

РСФСР ХКСнинг 1917-йил 9-декабрдаги қарорида Чор Россияси даврида кўп миқдордаги моддий бойликлар ҳамда маънавий-маданий ноқир буюмлар қаторида Петроградга олиб кетилган ва у ердаги давлат кутубхонасида сақланаётган мусулмонларнинг муқаддас китоби, VII аср халифа Усмон (644-656-йй.) даврида ёзилган Қуръони Карим китобини мусулмонларга қайтариш қайд қилинган. Жумладан, қарорда ХКС муқаддас Усмон «Қуръон»ини ўлка мусулмонлари съезди талаби билан «сўралган жойга тезда қайтаради»¹ - деб ёзилган.

Туркистон генерал-губернатори В.Б.Кауфман (1867-1882-йй.) даврида Самарқанд истило қилиниб, ушбу шаҳардаги Хўжа Аҳроп масжидида сақланаётган, халифа Усмон томонидан ёздирилган «Қуръон» китоби Зарафшон округи бошлиғи Абрамов томонидан унга ҳадя этилган ҳамда Россияга олиб кетилиб, Россия давлат оммавий кутубхонасида сақланаётган эди.²

В.Ульянов, Бонч-Буревич, Н.Горбунов кабилар имзоси билан муқрланган юқоридаги қарор негадир тезда бажарилмаган. Усмон «Қуръон»ини асл Ватанига қайтариш вазифаси махсус қарор қабул қилинганлигига карамай, уни олиб келиш пайсалга солиб келинган. Манбалар маълумотича, бу муаммони ҳал этишга Совет ҳукуматининг 1917-1920 йиллардаги диний муассасаларга нисбатан салбий муносабати ва Туркистон ўлкасида давом этаётган омонсиз курашлар тўсқинлик қилинган. Бу ўринда «Туркистон мухторияти»нинг Совет мутасаддилари томонидан реакцион клерикал миллий буржуа ҳукумати сифатида

¹ Пшук и релегия // 1987. №1. – С. 56.

² Ф. МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 1091-иш, 6-варак.

кораланиши, озодлик учун курашлар, ҳаракатлар билан боғлиқ муаммоларни инобатга олиш керак.

1918 йилнинг 23 январида РСФСР ХКС томонидан «Черковни даладан ва мактабни черковдан ажратиш» тўғрисидаги декретда 13 моддадан иборат фикрлар жамланган. Туркистон АССРнинг 1918 йилнинг 20-ноябрдаги буйруғида эса «мусулмон халқ оmmasининг тушунмаганлиги ва маданий даражасининг пастлигини ҳисобга олиб, истисно тариқасида мусулмон мактабларида таҳсилни давом эттириш кўрсатилган».¹ Чунки мусулмон мактабларини моддий жиҳатдан таъминлаш асосан вақф мулклари ихтиёрида бўлиб, муаллимлар ҳам мадраса мударрислари эди. Қолаверса, Туркистон АССРдаги иктисодий аҳвол мактабларни давлат маблағлари ҳисобидан қоплаш имкониятини бермасди. Буйруқда фақат мусулмон мактабларидаги ўқувчиларга таҳорат қилишгаруҳсат этилди.²

РСФСР ХКС 1918 йил 9 апрелда Адлия халқ комиссарлиги ҳузурида маҳсус комиссия тузилиб, бу комиссарлик қошида декретни ҳаётга жорий этиш бўлими ташкил этилди.³ Ушбу бўлим ўзининг таъсирини Туркистон ўлкасига ўтказган. Усмон «Қуръон»ини Туркистонга қайтарилишини чўзилиши муносабати билан, 1922 йил 8 феврал Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси марказга талабнома билан чиқади. Шунингдек, «Махкамаи Шария» диния бошқармаси ҳам ушбу талабномани қўллаб-қувватлайди.

1922 йил 8 феврал №4, 15 мартда №6-йиғилиши қарорларига мувофиқ МИҚ марказдан Қуръони Каримни қайтариш тўғрисида мурожаатнома юборади. Шунингдек, ТАССР Норкомпрос қошидаги Туркомстарис бўлими 1923 йилда №483-сонли қарори билан яна бир бор марказга

¹ Фарғона Вилоят Давлат архиви. (ФВДА.), 57-фонд, 1-руйхат, 146-иш, 89-варақ.

² УзР МДА, 34-фонд, 1-руйхат, 34-иш, 4-варақ.

³ Абдуҳолиқов С. Виждон эркинлиги ва диний ибодатлар тўғрисидаги Совет қопунчилиги. Т.: Ўзбекистон, 1988. – Б. 15.

мурожаат билан чиқади.¹ «Куръони Карим» дастлаб Уфа шаҳридан (Бошқирдистон АССР), сўнгра «Махкамаи Шариа» талабномасига юзасланиб, 1923 йил 25-июлда ВЦИК қарори билан Тошкентга қайтарилди.²

Туркистон мусулмонларининг муқаддас китоби ва нодир манбаси бўлган Усмон Куръонининг ўз Ватанига қайтарилиш жараёни 6 йилга тузиллиши, бу мақсадни ҳосил бўлиши йўлида маҳаллий ҳукумат органлари ва диний муассасаларнинг сон-саноқсиз мурожаати, ушбу масалада Совет ҳукумати сиёсатини амалда дастлабки йиллардан оқ даҳрийликка қайратилганлигини кўрсатиб турибди.

Муваққат ҳукумат ҳукмронлиги ва Совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йилларда Туркистонда бир қатор ташкилотлар вужудга келди. «Туркистон мусулмонлар Шўроси», «Шўрои исломия» (1917 йил, 14-март), кейинчалик «Туркистон Марказ Шўроси», «Шўрои уламо», «Турон» каби сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан «Иттифоқ ул-Муслимин» деб номланган партия тузишга қарор қилинди. «Шўрои исломия»дан ажралиб чиққан «Шўрои уламо» (1917 йил, 8-июн) раҳбари Абдурашидхонов дин ва миллат бирлиги масаласини ўз урф-одатларимиз ва турмушимиз тарзини, исломий кўриятларни қатъий туриб ҳимоя қилиш талаби билан чиқди.

Диний муассаса ва ташкилотларни бир мақсад йўлида Ватан раҳнаки, юрт озодлиги каби ғоялар асосида бирлаштириш масаласи тиракқийпарвар кучлар томонидан кун тартибига қўйилди. Туркистон ўлкаси аҳолисини ягона мақсад остида бирлаштириш учун фақатгина тиракқийпарвар зиёлийларни куч қудрати етмаслиги, эскича фикрдаги халқ орасида етарли таъсир ва нуфузга эга бўлган диний уломоларни ҳам бу

¹УзР МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 1043-иш, 17-варақ.

²УзР МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 1091-иш, 16-варақ.; Луний Б. Происхождение и судьба Корана Османна. // Ўзбекистон тарихи. 2000. №4. С.18-26.; Расулов А. Усмон Мухсафи Тошкентга қачон қайтарилган? // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002. №3. – Б. 165-166.

ишга жалб қилиш кун тартибидаги вазифалардан бири бўлган. Лекин мусулмон ташкилотларининг бирлигига эришиши «Заволли Шерали Лапин» (Мустафо Чўқаев) сингарилар туфайли амалга ошмади.¹

Туркистондаги большевиклар қарори билан бирин-кетин маҳаллий мусулмон ташкилотларни ва матбуот органларини таъқиқлаб қўйдилар. 1918 йил 13 майда Туркистон ХКСнинг №243-рақамли буйруғи билан «Шўрои Уламо» ташкилоти ва унинг араб имлосида, эски ўзбек адабий тилида чоп этилиб келинган «Ал-Изоҳ» газетаси нашри тўхтатилди. 1918 йил 13 майда чиқарилган ушбу буйруқда «Тошкентдаги «Уламо» мусулмон ташкилоти ҳам ишчилар синфи манфаатига тўғри келмаганлиги учун тугатилади. Унинг бутун мол-мулки ва буюмлари халқ фондига ўтказилади. Ушбу буйруқни бажарилиши комиссарликнинг Тошкент шаҳар бўлими ҳамда миллий ишлар бўйича комиссарлик зиммасига юклатилади».² «Ал-Изоҳ» журналининг эса ушбу буйруқ чиққан кундан бошлаб чоп этиш, сотувга чиқариш тўхтатиб қўйилган ва муҳарририят фаолияти чекланиши мутасадди идоралар зиммасига юклатилган.³

Совет ҳокимиятининг дастлабки фаолияти давридаёқ, Туркистон Халқ маориф комиссарлиги 1918-йил 14 декабр 6486-сонли буйруғини эълон қилди. Бунга асосан мусулмон мактабларининг маблағ билан таъминлаш тўхтатилди, вақф мулклари мусодара қилинди.⁴

Туркистонда азалдан маориф ва маданиятнинг моддий таянчи бўлган ва мутаваллилар томонидан бошқариб келинаётган вақф мулкларидан фойдаланиш (1918 йилдан 1920 йилгача вақф мулклари давлат ва маҳаллий ташкилотлар бюджетига киритилади, мадраса, қорихоналар ёпиб қўйилади, шариат асосида иш кўрувчи қозилик судлари тугатилади) тўхтатиб қўйиш, уларни давлат ҳисобига мусодара қилиш сиёсати

¹Шерали (Серали) Лапин. Шўрои Улломо ташкилотининг Тошкент шаҳар бўлимини бошқариб, рус монархистлари ва большевиклар билан иттифоқ тузишлик хато йўлни танлаган.

²ЎзР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 35-иш, 282-варақ.

³Ўша жойда, 280- варақ.

⁴ЎзР МДА, 34-фонд, 1-рўйхат, 34-иш, 26-варақ.

юритилганлиги ҳам диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатади. Ислом муассасалари давлат томонидан бериладиган имтиёзлардан махрум бўлгандан, қўл остидаги мол-мулклар мусодара қилингандан сўнг иқтисодий, сиёсий ва ғоявий жиҳатдан қийин ҳолга тушиб қолди. Шунинг учун ҳам ушбу йилларда диний уламолар Совет ҳокимиятига қарши норозилик кайфиятини ифода қилар экан, улар асосан, вақф мулклари бўлган ер, қарвонсарой ва савдо расталари, ҳунармандчилик устахоналари, хонақоҳ, масжидларни ўз эгаларига қайтаришни талаб қилдилар.

Вақф мулклари иккига бўлинган бўлиб: 1) Ҳайрия (Вақфий умумий)-бу мулклар вақф мулкларининг асосий қисмини ташкил қилиб, масжид, медреса, қабристон (авлиёлар)га қарашли бўлган. Бу мулкларни асосини ер мулклари ташкил қилиб, ушубу вақф ерлари деҳқонларга ижарага берилган. Улардан келадиган даромад юқоридаги муассасаларни маблағ билан таъминлаш, масжидлар қошидаги бошланғич ва мадарасалардаги диний таълим тизимини моддий асоси бўлган. Вақфий ҳайрия мулкларига: дўқон, сарой, бозор, қарвонсарой, тегирмон, ҳаммом, савдо расталари, мусофирхона, хонақоҳ, ойжувоз, нонвойхона кабилар ҳам кирган.

Вақфларни иккинчи тури «Вақфий авлодий» бўлиб, бу мулклар сайд, тўра, хўжа, аълам, мутавалли, сўфи каби диндор табақа вакилларига қарашли бўлган. Аграр муносабатлар ҳукмрон бўлган Туркистон ўлкасида вақф мулклари вақф ер эгаларининг таъсири ва мавқеи кучли бўлганлиги ўз-ўзидан аён. Совет тартиботларининг ўрнатиш даврида Туркистондаги шифкатсиз тўқнашувлар туфайли вақф мулклари ҳам жуда катта зарар кўрди. Вақф ер мулкларида яшаб, хўжалик юритаётган минглаб деҳқонларнинг моддий шарт-шароити ёмонлашиб, ерларни катта қисми ўз элоҳиятини йўқотиб, ташландик, қаровсиз жойларга айланиб қолди. Деҳқонларни ўз ерига қайтариш, Туркистондаги иқтисодий инқирозни олиш мақсадида совет ҳукумати нисбатан оёққа туриб, осудалик

Ўрнатилгандан кейин вақфлар масаласига қайтиб иш кўришга мажбур бўлди.

1918-1919 йилларда Совет ҳукуматининг жойлардаги Ижроия Қўмиталари вақф мулкларини бошқарувчи мутаваллиларнинг кўпчилигини вақф даромадларини ўзлаштиришликда айблаб, уларни ўзларига маъқул кишилар билан оммавий равишда алмаштириш компаниясини уюштирди. Эски Марғилон депутатлари Совети «Ёроталик» масжиди имомини, ҳамда «Оқйўлбой» мадрасаси мутаваллисини вақф даромадини шахсий фойдасига ўзлаштиришликда айблаб, 1919 йил 19 июлда ишдан олади.¹

1918 йилнинг 27 август Наманган шаҳар ижроқўми йиғилишида «Айритом» масжиди мутаваллиси Исмоилхўжа эшон ўзининг «жиноятлари» яъни масжидга келган даромадлар ва харажатлар ҳақида нотўғри маълумотлар берганлиги учун ишдан олинади.²

Ўша йилда «Холхўжа эшон» мадрасаси мутаваллиси Мулла Абдуқаҳҳор, «Абдуваҳоббой» мадрасаси мутаваллиси Мулла Ашур Раҳимов, Шаҳрихондаги «Собирхўжа» масжиди имоми Мулла Саъдуллахўжа кабилар ҳам талон-тарожликда айбланиб ишдан олинади.³

Архив манбаларининг маълумотича 1918-1921 йилларда Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида мадраса ва масжидларнинг катта қисми вайрон қилиниб, улар ўз даромад манбадан ажралиб қолади.

Туркистон Республикасининг маърифатпарвар вакиллари ва жадидчилик ҳаракатининг номоёндалари 1919-1920 йилларда вақфларни тиклаш ва уларни диний муассаса, ташкилотлар моддий базасига қайтадан айлантириш билан боғлиқ қатъий фикрлар билдирганлар. 1920 йилнинг 30 июнида Туркистон АССР халқ таълими бўлими бошқарувчилари қурултойида Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1929-йй.)

¹ФВДА, 121-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 150-варақ.

²Ўша жойда, 6-10-варақлар.

³Ўша жойда, 20,22,25,30,48-варақлар.

Туркистондаги вақфлар тўғрисида маъруза қилиб, «Вақфларни нафақат диний фанларни ўқитиш учунгина эмас, балки, болаларимизга дунёвий илмлардан умумий фанлар асосларида таълим бериш учун ҳам тиклаш керак... Вақфлар диний ва ҳайрия эҳтиёжлари учунгина эмас, аксинча, маданий тараққиёт ва халқ маорифи учун ҳам зарурдир. Миллий мактаб ва мадрасалар умумий маълумот берадиган фан ва санъатимизнинг моддий манбаси вақфлар эканлигига, уларни фақатгина диний нуқтаи назардан қарашдан ҳоли қилади».¹

1920 йил 17 ноябрда Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети «Россия Федерацияси Туркистон Республикасида ердан фойдаланиш ҳақида» ги 353-сонли Низомига асосан вақф ерларини давлат тасарруфига ўтказиш тўғрисидаги қарорини эълон қилади. Шу тариқа вақф мулклари масаласи диний муассасалар эҳтиёридан бутунлай тортиб олинади. Фақат қарорда масжидларга тоғишли бўлган вақф ерларига вақтинча ер-сув ислохотини ўтказиш жириёнига қадар тегмаслик ўқтирилади.²

Туркистон Республикаси МИҚ вақфларни мадраса ва масжидларга қайтариш ва диний муассасаларни таъмирлаш орқали маҳаллий аҳолини ишончига кириш, ўлкадаги ҳаётни большевиклар фойдасига ўзгартириш мақсадида, 1922 йилнинг 20июнида 75-рақамли декретини қабул қилди. Ушбу ҳужжатда Туркистон Республикасининг уч вилоятда (Самарқанд, Фарғона, Сирдарё) вақф ерларини уларнинг мулклари бўлган дўкон, магазин, карвонсарой, омбор, боғ участкалар қибиларни диний муассасаларга қайтариш, улардан келадиган даромадни, мадраса ва масжид биноларини тамирлаш, бу ерда ўқиётган

¹Ушбу МДА. 94-фонд, 1-рўйхат, 320-иш, 118-119 вақфлар.

²Ўзбекистон Республикаси Президент Девони архиви Фарғона вилоят бўлими (ЎзРПДАФВБ), 1-фонд, 1-а-рўйхат, 125-иш, 3-вақф. орк.

мулаваччаларга ҳамда ходимларга сарфлаш, улар қошида мактаблар очиб кабилар кўрсатилади.¹

Ушбу декретда диний муассасалар совет ҳукуматининг ердан фойдаланши тўғрисидаги қонунчилиги асосида иш кўриши, масжидларнинг вақфлардан тушган даромадлари эса тўла ҳолича масжидга тегишлилиги баён қилинган. Ҳар бир уездда мадраса ва вақфларни бошқариш органи, коллегияси ташкил қилиниб, коллегия аъзолари жами 6 кишидан иборат бўлиб, унинг таркибига иккита мударрис битта халқ судьяси ҳамда халқ ўқитувчилари киритилади. Бундай коллегиялар Қўқон, Андижон, Эски Марғилон, Наманган, Самарқанд, Хўжанд каби шаҳарларда ташкил топади.²

Киркдан ортиқ уездларда мавжуд бўлган мадрасаларни бошқарув коллегиялари вилоят коллегияларига бўйсундирилиб, уларни бошқариш Сирдарё вилояти маркази Тошкентда бўлган. Қайси уездларда мадрасалар сони 20тадан ортиқ бўлмаса, уларда мударрис, халқ судьяси, халқ ўқитувчиларидан иборат коллегия ташкил қилинган. Бундай коллегиялар Ўш, Каттақўрғон, Жиззах каби шаҳарларда мавжуд бўлган.

1922 йил 20июн декретидан сўнг Туркистон Республикаси вилоятларидаги мадраса ва масжидларнинг аниқ сонини ҳисобга олиш, уларнинг ҳар биридаги мударрислар сони, у ерда ўқитиладиган фанларнинг дастури, мударрисларга ўқув предметларини тақсимланиши, даромад ва харажатлар ҳисоб китоби ҳақида аниқ маълумотлар талаб қилинади.

Диний муассасалар, мадрасаларни бошқариш ҳақида ҳам аниқ кўрсатмалар берилиб, бу вазифа мадраса кенгаши зиммасига юклатилади. Кенгаш таркибига барча мударрислар ва мутавваллилар билан биргаликда

¹ЎзР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1414-иш, 55-варақ.

²ЎзР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1414-иш, 55-56-варақлар.

бошланғич мактаб бошқарувчиси ва юқори курс муллаваччалардан 2 киши сайлов йўли билан киритилган.¹

Мадраса кенгаши таркибида хўжалик комиссияси ташкил қилиниб, унга катта мударрис, мутавалли ва ўқувчилар орасидан сайланган бир талаба (муллавача) аъзо бўлиб кирган. Уч кишидан иборат бу комиссия нақф мулклари ҳисобланган экин ерлари, дўкон, омбор, карвонсарой ҳамда ҳаммом кабиларни ижарага бериш, етиштирилган ҳосилни сотиш ва даромдлар ҳисобидан мадраса биноси, муллаваччалар ва хизматчилар ишайдиган хужралар, ўқув хоналарини таъмирлаш вазифалари билан шуғилланган. Ўқув йили харажатлари сметасини тузиш ҳам, хўжалик коллегияси зиммасига юклатилган.²

Мадраса ва масжидларни таъмирлаш, диний маросим, тадбирлар ҳамда диний таълимни йўлга қўйиш учун аввало уларни моддий баъзаси бўлган вақф мулклари даромадини яратиш зарур эди. Большевиклар ҳокимиятга келгандан сўнг ўтган 5 йил мобайнида, диний муассаса ва ташкилотларнинг моддий суянчиғи бўлган вақф мулкларини давлат ҳисобига ўтказилиши оқибатида, ўнлаб мадрасалар, минглаб масжидлар таъмирлашга мухтож бўлиб қолган эди.

Фарғона вилояти Инқилобий кўмитасининг 1920 йил 2апрелдаги йиғилишида Наманган уезди партия кўмитаси томонидан таъмирланишга мухтож бўлиб қолган мадраса ва масжидларни таъмирлаш масаласида қандай чора-тадбирлар кўришни сўраб юборган телеграммаси муҳокама қилинган. Фарғона вилояти Инқилобий кўмитаси №22 рақамли қарорига мувофиқ вайрона бўлган, таъмирлашга мухтож мадрасаларни, агар у тарихий қимматга эга бўлса, халқ таълими бўлими маблағи ҳисобига, масжидлар эса фуқороларни хайрияси ҳисобидан қайта тиклаш ўргатилади.³

¹ УшМДА, 25-фонд, 1-руйхат, 1414-иш, 56-варақ.

² УшМ жойда, 57-58 варақлар.

³ УшМ ПДАФВБ, 1-фонд, 1-а-руйхат, 192-иш, 43-варақ.

Вақф маблағларини янгитдан яратишнинг яна бир муаммоларидан бири, вақфчи деҳқонларни хўжаликка қайтариш учун ижарачиларни «ушр» (10-1)дан бошқа солиқ тўлашлигига мажбур этмаслик чоралари кўришэди.

Вақф мулклари диний муассаса ва ташкилотларга қайтарилгандан сўнг, уни истифода қиладиган мутавалли мажбуриятлари ҳам махсус декрет билан белгилаб берилди. Мутавалли мадраса кенгаши томонидан умумий ишонч билдириш йўли билан сайланади, у 30 ёшдан кичик бўлмаслиги ва номзоди уезд Ижроия Кўмитаси комиссияси томонидан тасдиқланиши керак эди. Нуфузли мадрасаларда мутавалли ёрдамчиси ҳам тайинланган. Мутавалли мажбуриятларига кирми-чиқим китобини юритиш, пул-маблағлари ҳисоботини тузиш, вақф маблағларини яъни даромадларини тўплаш ва сақлаш, вақф мулкларидан қурилишлар учун маблағ ажратиш ва давлат солиқларини ўз вақтида тўлаш, мадраса кенгаши қарори билан унинг мулкларини ижарага бериш каби вазифалари юклатилган.¹

Туркистон АССР МИҚнинг №164-рақамли 1923 йилнинг 23октябрида чиқарган декретида барча вақфлар икки гуруҳга бўлинган бўлиб, қуйидагилар қайд этилган: 1). Диний. 2) Маданий-маърифий ва ҳайрия мулклари. Бу мулкларни сотиш ва сотиб олиш таъқиқланиши уқтирилади.²

Ушбу декрет асосида вақф муассасаларини ва мулкларини идора қилиш учун Вақф Бош Бошқармаси ҳамда жойларда унинг бўлимлари жорий қилинади. Вақф Бош Бошқармаси Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги бўлими сифатида фаолият юритиши, жойлардаги вақф бўлимлари эса шаҳар ва уезд Ижроқўмлари қошида ташкил қилиниши белгилаб қўйилди.³

¹ЎЗР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1414-иш, 58-59-варақлар.

²Ўша жойда, 49- варақ.

³Ўша жойда, 50-варақ.

Декретнинг иккинчи боби 13-бандида Вақф Бош Бошқармаси раиси, Халқ Комиссарлар Совети томонидан тайинланган икки аъзодан иборат бўлиши керак эди. Улар Адлия халқ комиссарлиги ва НКВД вакили бўлиб, ТАССР ХКС томонидан тасдиқланган.¹

Совет ҳукумати вақфларни диний муассаса ва ташкилотларга қайтариб бериш билан бирга, улар фаолиятини давлат қонунчилик органлари орқали каттиқ назорат остига олди. Ҳатто, Марказий бошқарув ширмига жазо органлари вакилларини шахсан жалб қилади. Кўп ўтмасдан ўша 1922 йилнинг 28 декабрида Туркистон АССР Марказий Ижроия Кўмитаси №173-рақамли вақфлар ҳақидаги декретини чиқариб, 1922 йил 20 июндаги №75-рақамли декретини бекор қилади. Бутун диний муассаса ва ташкилотларни ҳукумат томонидан қатъий назорат остида бўлган вақф бўлишига тобе қилиб қўйган.²

Вақф мулкларини тиклаш билан боғлиқ Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг 1922 йил 20 июндаги декрети қабул қилингандан сўнг амалда совет ҳукуматининг дастлабки йилларида таъқиқлаб қўйилган қўллик ва бийлик судларига 1922 йилнинг октябридан бошлаб, айрим масалалар юзасидан иш юритишликка руҳсат берилади. Улар асосан шариий никоҳ ва ажралишлар тўғрисидаги муоммоларга аралашуви руҳсатини олган эди.³

Бу даврда ўлка тарихида илк бор Тошкентда Диния бошқарма («Маҳкамаи шаръия») ташкил қилиниб, бу Вақф Бош Бошқармасининг вилоятлардаги бўлими сифатида фаолият бошлайди. «Маҳкамаи шаръия» ва вилоят диний бошқаруви 1921 йилнинг бошларидан фаолият юритиб, ўша пелом динининг кўзга кўринган вакиллари бошқарган.⁴

¹ Ушш жойда, 50-варақ.

² Ушш МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1414-иш, 54- варақ.

³ Ушш МДА, Р-38-фонд, 2-рўйхат, 243-иш, 122-варақ.

⁴ Алимови Д. А. Ислам и “воинствующий” атеизм в литературе Узбекистана 20-30-х годов Узбекистон тарихи, 2000. -№4. – Б. 62.

«Маҳкамаи шаръия» тизилмаси жиҳатидан қуйидагича бўлган ташкилот таркибида котибият, мерос ва никоҳ ҳамда оилавий ажрим масалаларини ҳал қилиш бўлимлари, таълим ва тайёрлов ишлари, диний хизматчиларни тайинлаш, ҳамда диний мактаблар, қорихоналар, мадрса, масжид, қабристонларни бошқариш кабилардан иборат эди. Диний муассасалар бўйича назорат коллегияси ҳар 3 ойда бир марта чақирилиб, кун тартибида шариат билан қатъий боғлиқ масалаларни, мусулмон аҳолининг диний таълим олиш ҳақидаги чора-тадбирларини, эски усул мактабларининг моддий таъминотига оид муаммоларни, диний бошқарма хисоботларини ва сайлов масалаларини муҳокама қилган.¹

Умуман олганда вилоят диния бошқармалари уч бўлимдан иборат бўлган: 1) имомат. 2) ҳуқуқий бўлим. 3) илмий бўлим. Ушбу ташкилот вилоятларда Марказий диния бошқармаси вазифаларига кирган муаммоларини ҳал қилувчи идора эди.²

«Маҳкамаи шаръия» имомларни бирлаштириш, уларни иш фаолиятини назорат қилиш, ишга тайинлаш ва алмаштириш ҳуқуқига эга бўлиб, сайлов йўли билан имомлик даражасига эришган ташкилот котибияти аъзолари диний муассасаларни тўғридан-тўғри, ҳеч кимга бўйсунмаган ҳолда тафтиш қилиши мумкин эди. Шунингдек улар эски усул мактаблари фаолиятига таъсир ўтказар, шу мактаб ўқувчилари учун махсус курслар ташкил этар, диний байрамларда бўлажак муллалар ва қориларни диний бошқарма қошида Куръони Карим қироати билан ифодали ўқиш, яъни қорихонлик мусобақасини уюштирар эди.

«Маҳкамаи шаръия» бошқармасининг Тошкентдан ташқари, Фарғона, Андижон, Марғилон, Наманган, Қўқон, Хўжанд, Ўш, Самарқанд каби йирик шаҳарларда идоралари фаолият юритиб, кишлоқ жойларида ўз таъсирини ўтказиб турган. Яъни кишлоқлардаги масжидлар фаолияти, Рўза ва Қурбон ҳайит кунларида аҳолидан тушган хайрия ва фитр

¹ФВДА, 121-фонд, 2-руйхат, 34-иш, 2-3-5-6 вараклар.

²Ўша жойда, 68-69-вараклар.

одакаларининг сарфланиши, уламоларни хаж сафарига бориб келиши ва кибби масалаларга эътиборни қаратган.

“Маҳкамаи шаръия” диний бошқармаси ташкил этилган дастлабки даврдаёқ кўтлаб хайрли ишларни амалга оширишга киришган. 1923 йил август ойида Усмон Мусҳафини Тошкентга Уфадан қайтарилишида ҳам ушбу ташкилотнинг хизмати катта бўлган.

“Маҳкамаи шаръия” талабига асосан Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси 1922 йил 8 феврал №4, шу йил 15 март №6 йиғилишлари қарори билан Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Кўмитасига мурожаатнома билан чиққан эди.¹ Ушбу мурожаатномага асосан 1923 йил 25 июлда Бутуниттифоқ МИКнинг қарори қабул қилинади. Унга асосан Қуръонни Уфадаги Бутунроссия мусулмонлари диния бошқармасидан Туркистон делегациясига топшириш ва Тошкентда ушбу муқаддас Китобни “Маҳкамаи шаръия” томонидан қабул қилиб олиш билан боғлиқ чора тadbирлар кўрсатилади.² Шу тариқа Усмон Мусҳафи Тошкентга қайтарилиб, 1923 йил 23 августда Эски шаҳар музейига сақлаш учун топширилади. Қуръонни музейда сақланиши бўйича масъуллик диний бошқарма зммасига юклатилади.

Лекин, бу бошқарма мусулмон муассаса ва ташкилотлари мавқеини мустахкамлай олмади. У совет ҳукумати партия ташкилотларининг таъсирида қаттиқ назорат остида бўлди. 1923 йил 12 февралда Тошкент шаҳар «Маҳкамаи шаръия» бошқармаси, вақф идораси ва маориф бўлими қийъати раёсатининг мажлисида қабул қилинган қарорида, Туркистон АССР Марказий Ижроия Кўмитасининг «Маориф хафтаси» муносабати билан 1923 йил 18 январда чиқарилган №5-сонли қарори ҳамда Эски шаҳар Ижроқўмининг 1 февралдаги қарорига биноан эски мактаб ва борихоналарни тузатиш ва ислоҳ қилиш тўғридан-тўғри Эски шаҳар маориф бўлимига юклатилгани учун маориф бошқармасига, жиддий

¹ Ушбу МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 1043-иш, 17-варақ.

² Ушбу МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 1091-иш, 16-варақ.

равишда ислохот ишларини амалга ошириш ҳақида кўрсатма берилган. Маориф бўлимнинг мактаб ва қорихоналар ислохоти борасидаги ҳар бир ҳаракатига «Маҳкамаи шаръия» ҳамда вақф идораси моддий, маънавий кўмак бериб туриши уқтирилган. Қарорда эски мактабларда «Қуръон»ни «Тажвид» билан ўқитилиши, дин дарсларини тартибли ва амалий равишда ўқитиш, ҳат-саводларини советлаштириш йўли билан ўргатилиши ҳамда баъзи замонавий фанларни киритилиши белгилаб қўйилди. Бутун эски мактаб ва қорихона муаллимларига белгиланган муддат ичида Эски шаҳар маорифи бўлимига келиб, мандат ва руҳсатномаларини янгилаб олишлари топширилган. Янгидан руҳсат олиш муддати 1923 йил 10мартга қадар белгиланиб, бу муддат ичида янгидан руҳсат олмаган мактаб ва қорихоналар ёпилиши, муаллимлари қонун бўйича ҳукумат олдида жавобгарликка тортилиши таъкидланган. Шунингдек қарорда, ислохот йўлини ўргатиш учун Жомий масжидида курс очилиши қайд қилиниб, ушбу курсда барча эски мактаб муаллимларининг қайта синовдан ўтказиш мажбурийлиги кўрсатилган.

Қарорда қорихоналар масаласига алоҳида эътибор қаратилиб, бу борада ҳам бир қатор шартлар белгиланган. Жумладан, қорихона бошқарувчиларининг «Тажвид»дан ҳабардор ва «Қори-мураттаб» бўлиши шарт қилиб қўйилган. Қорихонага ўқиш, ёзишни биладиган, «Қуръон»ни ифодали ўқий оладиган болаларгина қабул қилиниши кўрсатилган.

Шунингдек, ҳужжатларда қорихоналарда қори бўлиб, эски мактабларда саводи чиққан болаларни мадрасаларга ёки юқорироқ диний илмгоҳларга юбориш мажбурийлиги уқтирилган.

Қорихоналар қошида саводсизликни тугатиш курси очишни хоҳлаган мударрислар тегишли идоралардан руҳсатнома олишлари зарур эди. Қарор моҳиятини халққа бошқача қилиб талқин этувчилар Туркистон АССР МИҚнинг қарорига биноан ҳукумат йўли билан жазога тортилади, деб огоҳлантирилган.

Бундаймазмундаги ҳужжатлар бошқа жойлардаги маҳаллий идоралар томонидан ҳам қабул қилинган эди. Юқоридаги талаб асосида ишнинг ташкил этилиши, жойларда мусулмон мактаб ва мадрасалари устидан назоратни кучайтирди. Кўп ҳолларда бу мактабларни ички ишларига аралаштириш ва уларни зўрлик билан ёпиб қўйиш ҳоллари содир бўлди.

Совет ҳокимияти бошқарма идоралари вакилларининг зўравонлик ҳаракатлари натижасида 1923-24 йиллар давомида Тошкент шаҳридаги 10 та мадраса, «Маҳкама» маҳалласидаги: «Қатта қори домла», «Юқори каллаҳона», «Ҳазрати имом», «Дарвозакент», «Алауддин Махзун», «Оқ масжид», «Ўрмонбек», «Қора тош», «Қори маҳалла», «Ҳожикори», «Гадойбой» ва «Тоҳир қори» номидаги 12 та қорихона ёпиб қўйилган.¹

Совет ҳокимиятининг бу тадбири Туркистон мусулмон аҳолисининг норозилигини келтириб чиқарди. Ўлкада давом этиб келаётган миллий озодлик ҳаракатини янгитдан кучайишига сабаб бўлди.

1917-1924 йилларда Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан юритган сиёсати беқарорлик ва ишончсизлик тамойилларига таянган бўлиб, барча қўрилган чора-тадбирлардан мақсад, ўлкада большевикча тартиблар ва совет ҳокимияти тузуми асосларини мустаҳкамлашга қаратилган эди.

1922-24 йилларда динга ва диний муассасалар фаолиятига бир қадар йўл очиб берилиши совет ҳокимиятининг Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) давридаги тадбирлари билан боғлиқ эди. Омонсиз ҳарбий тўқнашувлар туфайли хўжаликнинг бутунлай вайрон бўлиши, даҳшатли очарчилик, большевикча тартибларга нисбатан қаршилик кўрастиш жараёни каби омиллар ҳокимиятни бошқаришда муросали йўл билан иш қўришга мажбур қилган эди.

¹Уш М/ЦА, 904-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 37-варақ.

Туристонда маориф ва маданият ривожиди, иқтисодий аҳволдиди диний муассасалар билан боғлиқлиғиди ҳам совет ҳукуматиниди вақтинча очикдан-очик дахрийлик сиёсатиниди олиб боришлиқдан эҳтиёт бўлишга мажбур қилган эди.

Туркистон АССР МИҚ нинг вақф идоралариди ва “Маҳкамаи шаръия” диния бошқармасиди фаолиятиниди маориф бўлими томонидан назорат ўрнатиш тўғрисидағиди қарориди диний муассасалар аҳволини янада оғирлаштирди. Эски усул мактаблариди ва қорихоналар маориф бўлими томонидан ислох қилишга киришилди.

Таянч иборалар: Вақфиди хайрияди, вақфиди авлодийди, “Мифтах ул-маориф”, “Маърифат ва шариат”, “Шўрои Исломия”, Туркистон ХКС, Туркистон Ижроия Қўмитасиди, “Маҳкамаи Шаръия”, “Иттифоқ ул-муслимин”, “Ал-изоҳ”, НКВД, ТАССР, НЭП, муфтийди, саидди, хўжади, аъламди, пирди, мутаваллиди, эшонди, шайхди, суфиди, масжидди, мадрасадиди, қорихонади, хонақоҳди, Қуръониди Каримди, Ҳадисиди Шарифди, Исломи фикҳиди, шариат судлариди, жомъе масжидиди, Усмон Қуръониди, ер-сув ислохотиди, уездиди, ижрокўмди, имоматди, эҳсонди, тажвидди, жадидларди.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Чор Россиясиди ва Буржуа Муваққат ҳукуматларининг Туркистондағиди диний муассасадиди ва ташкилотларга муносабатиниди такқосланг?
2. Туркистондағиди жадидларнинг дунёвий ва диний карашлариди улар гоёсиди қандай акс этган?
3. Муваққат ҳукумат томонидан қабул қилинган “Виждон эркинлиғиди тўғрисида”ғиди қонунда диний муассасаларга қандай муносабат билдирилган?
4. Совет ҳокимияти нинг “Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига” мурожаатномасиди Туркистон халқлариди учун сохтакорлик ва алдовдан иборат сиёсат эканлиғиниди очиб беринг?

5. Совет хокимиятининг дастлабки йилларида диний ташкилотларга қаршли вақф мулкларига муносабати нима сабабдан беқарор бўлган?
6. “Махкамаи Шаръия” диний бошқармасининг фаолияти чекланганлиги сабабларини очиб беринг?

2-март. Ўзбекистонда мусулмон ташкилотларини тугатиш учун кураш

Режа:

1. 1920-1924 йилларда БХСР ва ХХСРда диний муассаса, ташкилотлар фаолиятига совет ҳокимияти нинг муносабати.
2. XX асрнинг 20-30 йилларида большевикларнинг дин ва диний ташкилотларга қарши курашининг оммавий матбуотда авж олдирилиши.
3. “Худосизлар” уюшмасининг ташкил этилиши ва Ўзбекистонда дастлабки йиллар фаолиятининг дахрийлик курашини кучайтиришга қаратилиши.
4. Ўзбекистонда Вақф Бош Бошқармасининг ташкил этилиши ва диний ташкилотларга қарши курашнинг авж олдирилиши даврида муассаса фаолиятига чек қўйилиши.

XX асрнинг бошларида Марказий Осиёда тарихан таркиб топган уч хукумат: Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм халқ Совет Республикалари ўрнига миллий-худудий чегараланиши ўтказиш орқалиянг давлатлар тузиш фикри 1920 йилнинг бошларидаёқ ўлка ва марказнинг европалик раҳбар ходимлари томонидан режалаштирилган эди. Ўрта Осиё давлатларининг хар бирида ўзбек, туркман, тожик, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ миллати вакилларининг қўшилиб яшаши, узоқ вақт давом этган тарихий ҳодиса эди. Лекин, шунга қарамасдан марказ талаби ва хоҳиш иродаси билан 1924 йилнинг кузидаёқ Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, Совет тузумидаги янги республикаларга асос солинди.

Бухоро ХСРнинг пойтахти бўлган Бухоро шаҳридаги “Халқ уйи” биносида 1925-йил февралда Советларнинг I-умум ўзбек қурултойи очилди. Қурултойда Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (ЎзССР)

гузилганлиги тўғрисидаги Декларация қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати бошлиғи этиб Файзулло Хўжаев (1896-1938-йй.), Республика Советлари Марказий Ижроия қўмитаси раиси лавозимига «Қўшчи» союзи арбоби, оддий деҳқон Йўлдош Охунбоев (1885-1943-йй.) сайланди. Ўзбекистон компартиясининг котиби вазифасини эса Акмал Исромов (1898-1938-йй.) бажарадиган бўлди.

1925 йил 13 май куни СССР Советларининг III- курултойида Ўзбекистон расман Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи таркибига қабул қилинганлиги тасдиқланди. Шундай қилиб, мустабид гузум исканжасида унга тобе бўлган, расман мустақил, амалда марказнинг топшириғи ва кўрсатмалари асосида оғишмай иш олиб борган Ўзбекистон ССР ташкил топди. Ўзбекистон ССР таркибига Туркистон автаном Совет Республикасидан Сирдарё ва Фарғона вилоятларининг катта қисми, Бухоро ХСРдан унинг марказий ва ғарбий қисмлари бўлган Зарафшон, Сурхандарё, Қашқадарё воҳалари, ғарбий Орол бўйи атрофи, Хоразм ноҳаси ҳамда шарқда БХСРнинг собиқ Шарқий Бухоро худуди Тожикистон АССР (1929 йилгача) сифатида киритилди.

Ўзбекистон ССР ташкил топиши арафасида РКП(б) Марказий Комитети ва РСФСР ҳукумати диний муассаса ва ташкилотларга муносабатда ўзининг 1920-1922 йиллардаги нисбатан «юмшоқлик» сиёсатини ўзгартириб, РКП (б)нинг XII съездида (1923 йил апрел) динга қарши кескин ташвиқотни йўлга қўйиш тўғрисида махсус резолюция қабул қилиб, унда Республиканинг ўн миллионлаб фуқоролари диний хурофотлардан узил-кесил ва тамомила фориг бўлиши алоҳида қайд қилинган эди.¹

Бу даҳрийлик сиёсатини оммавий равишда юритишга туртки бўлган резолюция кўп ўтмай Ўзбекистонга ҳам етиб келди. Ҳолбуки, 1922 йилнинг ёзи ва кузида қабул қилинган, тадқиқотимизнинг биринчи

¹Конун, дин, черков. Т.: Ўзбекистон, 1987. – Б. 49-50.

бандида таҳлил қилинган Туркистон автаном Совет Республикаси Ижроия қўмитасининг «Вақфлар тўғрисида»ги №75, №164, №173-рақамли буйруқлари билан диний муассаса ва ташкилотлар ҳамда уларнинг моддий асоси бўлган вақф мулкларини тиклаш масаласи кун тартибига қўйилган эди.

Миллий давлат чегараланиши туфайли вужудга келган Ўзбекистон ССР таркибидаги собиқ Бухоро ва Хоразм халқ Республикалари ижтимоий иқтисодий ҳаётида ҳам вақфлар ҳамда диний муассаса ва ташкилотлар таъсирли мавқеёга эга бўлганлигини қайд қилиш ўринлидир.

Туркистон АССР вақф мулкларини тиклаш билан боғлиқ Туркистон АССР МИКнинг Идекрети билан деярли бир пайтда (1922 йил июн №75) Бухоро халқ Республикасида Абдурауф Фитрат томонидан 19-моддийборат «вақф ишлари» ҳақидаги маҳсус лойиҳа ишлаб чиқилган эди.¹

Лойиҳада вақф мулклари ўтмишда Бухоро халқининг юксалишига сабаб бўлган муҳим омил бўлганлиги, вақфни аҳамиятсиз қолдирмоқ халқимиз манфаати, рухиятига мос келмаслиги баён қилинган. Вақф мулкларини (ер, дўкон, сарой, бозор, ҳовли-жойлар...) ҳукумат солиғидан озод этиб, фақатгина «ушр» солиғи олишлигини сақлаб, Маориф Нозирлиги ҳузурида Марказий вақф мудирлигини тузиш, уни беш шўъбага бўлиш (диний, илмий, ижара, молия, хўжалик) асосий вақфларни 6 қисмга тақсимлаш (масжид ва масжид ишлари, мактаб ва кутубхона, маҳкама ошхона, авлодий, Макка ва Мадина вақфлари), мутаваллилар фаолиятини назорат қилиб туриш, вақф мудирияти ҳазинасини вужудга келтириш (олтин оқча ҳисобида) масалалари лойиҳадан ўрин олган.²

Фитрат лойиҳаси бўйича вақф идоралари ҳар ойда бир марта Маориф Нозирлигига ҳисобот тақдим этиб туриши керак эди. Миллий давлат чегараланиши арафасида ҳам 1924 йилнинг кузигача Республикадаги вақф мулкларини тўла ҳисобга олиш учун имконият

¹ Бухоро ахбори. 88-сон, 1922, 29 июнь (араб имлосида).

² Бухоро ахбори. 89-сон, 1922, 8 июл; 90-сон, 1922, 15 июль.

бўлмади. Бу масала 1923 йил 5 октябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро вақф курултойи томонидан вазифа қилиб қўйилган эди.¹

Тулик бўлмаган маълумотларга кўра собиқ БХСРнинг ўн вилоятдан тўртасида (Бухоро, Чоржўй, Қарши, Кармана) вақф идорасига қарашли 276737 таноб ер бўлган, улардан 2.445.753 танга, ҳамда 11.418 ботмон буғдой олинган. Вақф қарамоғида қуйидаги диний муассасалар: 19та жомий масжиди, 187 та майда масжидлар, 201 та катта-кичик мадрасалар, 37 та сарой, 10 та хаммом, 23 та тегирмон, биргина Бухоро шаҳрини ўзида 1769 та дўкон, 262 та ҳовли-жой, Бухоро шаҳри ва унинг атрофида 24 та бозор жойлари бўлган.²

Архив хужжатларининг маълумотича ХХСРда ҳам вақф мулкларининг салмоғи миллий давлат чегараланиши арафасида 471438 таноб ерни ташкил этган, шундан 70% вақф ерлари маданий-маърифий, 30% эса диний вақфлар бўлиб, умуман Республиканинг экин майдонлари 1 млн 900 минг танобни ташкил этган, 1924 йилга келиб, вақф қарамоғида 126 та мадраса, 105 та қорихоналар бўлган.³

1923 йил октябрида бўлиб ўтган Умумхоразм курултойи ХХСРни ХССР деб номлади. Курултойда қабул қилинган янги конституция барча ерларни шунингдек, вақф мулкларини ҳам умумхалқ мулки деб эълон қилди. Айниқса, вақф мулкларини мусодара қилиниши халқ оммаси ичида порозиликларни келтириб чиқарди. 1924 йилнинг январида Совет ҳокимиятига қарши кўтарилган умум халқ кўзғолони харбий кучлар ёрдамида бостирилди. Ушбу воқеалар Хоразмда коммунистларни ўзгача сиёсат юритишига мажбур этди. 1924 йил апрелда ХССР Марказий Ижроия қўмитасининг II сессияси IV курултой қарорини бекор қилиб, вақф ерлари яна масжид ва мадрасалар ихтиёрига қайтарилди.

¹ Бухоро ахбори. 212-сон, 1923, 10 октябрўйхат, Озод Бухоро, 1-сон, 1923, 16 октябрь.

² Озод Бухоро. 237-сон, 1924, 25 июль.

³ Кизаков Э. Политика привателства Хорезмской Республики в отношении исламской веры и опожителей культа (1920-1924 гг.) Автореф. дис. ... кан. ист. наук. Т., 2001. – С. 21, 25.

Ўзбекистон ССР ташкил топгандан кейин РКП(б)нинг XII-съездида қабул қилинган пропаганда, матбуот ва агитация масалалари юзасидан резолюцияси¹ (1923 йил апрел) ва РКП(б)нинг XIII-съездида тасдиқланган «қишлоқда ишлаш» тўғрисидаги резолюцияси² асосида Ўзбекистон компартиясининг I-съездида «динга қарши пропаганда ва турмуш хурофотларига қарши кураш»³ каби резолюциялар қабул қилинади.

Жумладан, «динга қарши пропаганда» резолюциясида «партия ва комсомол ячейкаларида, шунингдек партия клуб ишларида (тўғаракларида) динга қарши бевосита пропагандани йўлга қўйиш учун вақт келди деб ҳисоблайди» каби жумлалар қайд қилинган эди.⁴

Агитация ва пропаганда ишларига партия аъзолари ва комсомолларни, партия ва Совет аппарати таркибида фаолият кўрсатаётган аёлларни кенг жалб қилиш муҳимлиги алоҳида уқтирилган.

Совет ҳукумати ҳали ўзининг сиёсий ва маъмурий асосларини мустаҳкамлашга улгурмаган 1920 йилларда, кишилар онгидан динни чиқариб ташлаш сиёсатини у қадар тарғибот ва ташвиқот қилишга журъат қилмаган, дахрийлик сиёсатини ижрочилари ҳисобланган коммунистлар таркибида ҳам асосан диний эътиқоддан юз ўгирмаган ходимлар кўпчиликини ташкил қилар эди. Жумладан, 1923 йилда Бухоро компартияси аъзоларининг 65,5% динга эътиқод қилувчилар бўлган. 1923 йил апрел РКП(б) XII-съезди резолюциясида 30 миллионли Ўрта Осиё аҳолисининг асосий қисми диний эътиқод билан боғлиқлиги алоҳида таъкидланади.⁵

Аслида диний муассаса ва ташкилотларга синфийча ёндашув марказдан 1920 йилдаёқ авж олдирилган бўлиб, бу фронтга Совет ҳукумати ва компартиянинг етакчи арбоблари: Н.К.Крупская,

¹ КПСС съездлари, конференциялари ва Марказий комитет пленумларининг резолюция, қарорлари. Т., 1981, II-том. – С. 492-493.

² Ўша манба, Т., 1983, III-том. – С. 81-86.

³ Ўзбекистон коммунистик партияси съездалирининг резолюция ва қарорлари. Т., 1957, I-том. С. 48, 50, 51.

⁴ Ўша жойда. – Б. 48.

⁵ Алексеев В. Иллюзия и догмы. М.: Политиздат, 1991. – С. 275.

Н.И.Скворцов, Б.С.Степанов, А.В.Луначарский, В.Д.Бонч-Бруевич, П.А.Красиков, Ем.Ярославский, Я.Рудзутак, А.И.Рыков, Н.И.Бухарин, пролетар шоир ва ёзувчилардан А.М.Горький, В.В.Маяковский, Д.Бедный¹ ва доказоларсафарбар килинган эди.

Дахрийликка даъват қилувчи ҳар қандай диний эътиқодларга қарши кўришга қаратилган большевикларнинг дастлабки матбуот органи 1921 йилда «Революция и церковь» (Инкилоб ва черков), П.А.Красиков муҳаррирлиги остида жуда катта нусхада чоп этила бошланган эди.²

Ушбу журналда ҳар қандай диннинг халқ учун зарарли эканлиги, «инкилобий» вазифаларни адо этишда муҳим ғов бўлиши, диндорларнинг монархия ва эски жамият тарафдорлари эканликлари, диний муассаса ва тинкилотлар фаолиятини қаттиқ назорат қилиш, уларни кўпуровчилик, пушунчилик ўчоғига айланишига йўл қўймаслик ва айрим руҳоний шайхондорларнинг шахсини тахкирловчи мақола, хабарлар эълон қилиб турилди. Насроний, ислом, яҳудий динларини, айниқса, диний байрамлар тарғибига «фош этувчи» минглаб нусхаларда варақа ва плакатлар чоп этилиб, барча ўлкаларга тарқатилди.

1922 йилда дахрийлик сиёсатини тарғиб қилувчи иккита газета: «Атеист» (15 минг нусхада чиқарилган, муҳаррири А.И.Шпицберг бўлган), «Безбожник» (муҳаррири Ем.Ярославский) чоп этилиб,³ Совет Иттифоқининг барча шаҳар ва қишлоқларига кўп нусхада тарқатилар эди.

1922 йилнинг охирида диндор ва динга эътиқод қилувчиларни «ўрлаш ва кўпол ўрта асрча ҳақоратлаш ташвиқотига қаратилган «Безбожник» (Худосиз) журналининг биринчи сони нашрдан чиқди.⁴

М.Костеловский муҳаррирлигида чоп этилган мазкур журнал муқовасида насронийлик эътиқодининг пайғамбари Исо Масихни

¹ Шука и релегия. 1985. №12. – С.19.

² Алексеев В. Илюзия и догмы. М.: Политиздат, 1991. – С. 276.

³ Ушбу жойда. – С. 276-279.

⁴ Шука и релегия. 1975. №6. – С.36.

масхараловчи сатирик тасвир бўлиб, дин ва диний эътиқодга ишонувчилик руҳоний арбоблар «аблах» деб хақоратланган эди.

20 йиллар бошида вужудга келган ушбу матбуот органларининг нашрлари диний ташвиқот ва тарғибот олиб боришда иш усул шакллари ўзаро мувофиқлаштириб борди. Худосизлик ҳаракатини ташқи мусулмон ташкилотларига ҳам қарши қаратилган бўлиб, ишчи, деҳқон қизил армия жангчиларига мурожаатлар қабул қилинди. Ем.Ярославскийнинг «Безбожник» газетаси таъсири кучайиб, унинг туркия ҳудудлардаги муҳбирлари 1924 йилда «Общества друзей газеты Безбожник (ОДГБ)», («Безбожник газетаси жамияти дўстлари») уюшмасини туздилар. 1925 йилда бу уюшма «Худосизлар уюшмаси» («Союз безбожников») 1929 йилда эса «Союз воинствующих безбожников» («Қурашчи худосизлар уюшмаси») деб номланди.¹

Худосизлар жамияти вужудга келиши билан динга қарши кураш ягона марказ қўлида тўпланди. Даҳрийлик сиёсати олиб боришнинг усули ва воситалари такомиллаштириб борилди, ушбу йўналишга катта миқдорда маблағ ажратилди. Айниқса, ноширчилик иши кенг йўлга қўйилиб, 1924-1927 йилларда черков ва масжидларни тугатиш ҳаракати кучайиб кетди. Хабарлардан бирида 1927 йилда ишчи-деҳқонлар хоҳиш иродаси билан 127 та черков ёпилган бўлса, 1928 йилда 592 та черков ва монастрлар ёпилди. Бу эса 1927 йилдагига нисбатан 4 марта кўпдир,² деб ёзилган. Черков ва монастрларни ёпиш ҳаракати, диний байрамларга иштирок қилмаслик, шахсий ҳаётдаги диний эътиқод маросимларини йўқотиш компанияларини ўтказиш расм бўла бошлади.

Ўзбекистонда 1927-1928 йилларда ўнлаб масжидлар ёпиб қўйилди. Динга эътиқод қилувчи кишилар мусулмончилик фарзини адо этиш учун бир неча километр узоқ масофада жойлашган масжидларга бориб келишга

¹Наука и религии. 1985. № 12. – С. 19.

²Безбожник . 1930. № 10. – С. 3.

мажбур бўлдилар. Куйида келтирилган жадвал (1-жадвал) мазкур фикрни тасдиқлайди.¹

1-жадвал

№	Масжиднинг номи	Курилган йили	Тугатилган йили
1	«Каптархона»	1879-1880 йй	1927 й
2	«Нуриллабой»	1894-1895 йй	1928 й
3	«Шахбозбобо»	1874-1875 йй	1925 й
4	«Мамат Маҳрам»	1900 й	1927-28 йй
5	«Оқ масжид»	1795-1780 йй	1925-26 йй
6	«Масжиди Калон»	1804-1808 йй	1927-28 йй
7	«Саидбой»	1828-1830 йй	1927-28 йй
8	«Қушбеги»	1840-1843 йй	1927-28 йй
9	«Абдалбобо»	1900-1902 йй	1927 й

Юқоридаги кўрсатилган жадвалда фақатгина Хоразм вилояти бўйича маълумот келтирилган бўлиб, 1925-йилдан масжидлар фаолиятига чек қўйиш бошланганлигини кўрамиз. 1927-1928-йилларда эса нимозхоналарни ёпилиши ортиб борган. Бунга сабаб даҳрийлик сиёсатининг совет ҳокимияти томонидан йилдан-йилга кучайиб бориши эди. Қайд қилинган масжидларда 15кишидан 600 кишига қадар мусулмонлар номоз ўқиш учун ташриф буюришган. Ёпиб қўйилган масжидларга яқин масофаларда мусулмон муассасаси йўқлиги алоҳида ташкидланади. Диний муассасаларга муносабат, коммунистлар курмоқчи бўлган жамиятдаги ўзгаришлар билан бирга ёнма-ён борди. 1920 йиллар бошидаги очарчилик натижасида вақф мулклари, масжид ва медресалардаги бойликлар мусодара қилинган бўлса, 1925 йилда бошланган sanoatлаштириш сиёсатининг асосий душманларидан бири

¹ Уш МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 14, 140-варак.

диний улломалар деб қаралди. Даҳрийлик тавсифдаги адабиётлар нашри йилдан-йилга кўпайиб бораверди.

1924-1925 йилларда вақф мулклари ва уларнинг Ўзбекистон ССР вилоятларидаги ҳолати билан боғлиқ бўлган маълумотлар ва вақфларга тегишли бўлган диний муассаса ва ташкилотларнинг анчагина салмоққа эга эканлиги ҳужжатларда қайд қилинган. 1925 йилнинг январига қадар Бухоро вилояти ҳудудидаги вақф мулклари ва унга қарашли диний муассаса ҳамда ташкилотларининг аҳволи (2-жадвал) куйидагича бўлган.¹

2-жадвал

№	Мулк турлари	Маданий муассасалар сони	Диний вақф мулклари миқдори	Жами
1	Ёпик бинолар	960	1117	2077
2	Карвонсаройлар	111	48	159
3	Маҳаллий типдаги ҳаммомлар	8	7	15
4	Сув тегирмони	9	10	19
5	Бозор майдонлари	11	16	27
6	Ҳовли – жойлар	48	7	55
7	Ер майдони	327.037 Таноб	161.127 таноб	488.265 таноб

Жадвалга эътибор берадиган бўлсак, Бухоро вилоятида вақфларга қарашли ер майдони жуда катта салмоққа эга бўлиб, совет ҳокимиятининг Ўзбекистон ССРда ер-сув ислоҳоти ўтказиш даврида ўз таъсирини ўтказиб бошлаган.

1924-1925 бюджет йилида Бухоро диний вақфларига қарашли ер миқдори 161 127 таноб бўлиб, бу ерлар вақфчи дехқонларга ижарага берилган, улардан эса ҳосилни 10% миқдорида ягона қишлоқ хўжалиги

¹ЎзР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 332-иш, 14-варақ.

солиги олинган. Умуман бу йилларда Бухоро вақфларининг даромади 889 сўм бўлган.¹

Бухоро вақф мулкларига қарашли диний муассаса ва ташкилотларнинг сони ҳам салмоқли бўлиб, 231 та мадраса, 429 та эски уюлдаги диний мактаблар, 133 та қабристон, 199 та қорихона бинолари, 106 та масжид, 66 та маҳсури вақфлар ҳамда 4 та аралаш вақф муассасалари бўлган.²

Бундан ташқари 1925 йил 1-январдан Бухорода диний мактаб ва медресалар учун 60 та ўқувчи таълим оладиган ўқитувчилар тайёрлов курслари ташкил қилинган эди.³

Бу даврда Хоразм вилояти вақф мулклари (3-жадвал) ва уларга тегишли бўлган муассаса ва ташкилотларнинг ҳам маданий-маорифий ривожига мавқеи паст бўлмаган.⁴

3-жадвал

№	Туман номи	Мадрасалар бинноси	Қорихоналар	Қабристон	Савдо дўкони	Карвонсарой	Ҳаммом	Бозор майdonи
1	Хива уезди	64	123	78	1330	5	3	4
2	Урганч ва Гурлан уездлари	39	37	70	1566	9	-	5
	Жами	103	159	148	2896	14	3	9

Ушбу жадвални Бухорога солиштирадиган бўлсак, Хоразмда сон жиҳатидан диний муассасалар ва вақф мулклар микдори барча соҳаларда оз микдорни ташкил этганлигини кўрамиз.

¹ ҲЗР МДА, 94-фонд, 1-руйхат, 332-иш. 14-варақ.

² Уша жойда, 15-варақ.

³ Уша жойда, 18-варақ.

⁴ Уша жойда, 16-варақ.

Фарғона вилоятидаги Қўқон, Мағилон туманларида вақф мулкларига қаршли муассасалар сув тегирмони, майда товар дўконлари, масжидлар, мадраса ва мозорлар анчагина эди.

1925-1926 йилларда Вақф Бош Бошқармаси идорасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг етти вилоятида 18 та бўлим ҳамда 6 та вақф вақиллик марказлари ташкил қилинган бўлиб, жами 129 та ишчи ҳодимлик фаолият олиб борган. Жумладан: Фарғона вилоятида –26 та, Тошкент вилоятида 19 та, Самарқанд вилоятида 17 та, Зарафшон вилоятида 11 та, Қашқадарёда 10 та, Сурхондарёда 7 та, Хоразмда 19 та ҳодимлик вақф Бош Бошқармаси вилоят ва уезд «Маҳкамаи шаръия»ларида доимий иш юритиб турган.¹

1925 йилнинг 24-29 январида Ўзбекистон вақф ҳодимларининг махсус анжуманида Вақф Бош Бошқармасининг фаолияти ҳақида О.Охунов нутқ сўзлайди. Анжуман иштирокчилари «Коммунистлик жамиятда вақф ва унинг муассасалари мавжуд бўлиши шарт эмас, лекин ўтиш даврида шарқда диний асоратлар омма орасида яшовчанлигини Совет ҳукуматининг диний ақидаларга қарши кураш куралига эга бўлиши ҳамда маданийлик даражасини кўтариш ва Ўзбекистонда ижтимоий фаровонликни таъминлаш учун вақтинча сақлаш керак»² - деб ҳисоблади.

Вақфчиларнинг республика анжуманидан сўнг 1925-1926 ўқув йилида вақф маблағлари ҳисобидан, Ўзбекистон ССР уездларида таълим оладиган ўқувчилар сонини кўпайтириш, асосий эътиборни маориф масаласига қаратиб, саводхонлик даражасини кўтариш режалаштирилган. Қуйидаги жадвалдан (4-жадвал) 1926 йил 1 январга қадар вақф мулкларининг даромади ҳисобидан Ўзбекистон ССРда вилоятлари туман ва уездларида, бошланғич таълим олган эркак ва аёл ўқувчилари ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин.³

¹ЎЗР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 332-иш, 27-28 varaқлар.

²Ўша жойда, 23, 42, 44-varaқлар.

³ЎЗР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 382-иш, 6-7 varaқлар.

4-жадвал

Уезд – туман номлари	Шахар типидаги ўқув муассасалари						Қишлоқ типидаги ўқув муассасалари						Интернат
	Эркаklar			Аёллар			Эркаklar			Аёллар			
	Мақтаб	Хоналар	Ўқувчилар	Мақтаб	Хоналар	Ўқувчилар	Мақтаб	Хоналар	Ўқувчилар	Мақтаб	хоналар	Ўқувчилар	
1 Тошкент ёски шаҳар қисми	32	243	6852	5	42	903	-	-	-	-	-	-	-
2 Тошкент уезди	-	-	-	-	-	-	2	4	160	3	5	200	-
3 Кўкон уезд. шаҳар ва туман	-	-	-	-	-	-	2	6	155	1	3	75	30
4 Андижон тумани	3	16	625	1	4	140	11	11	300	-	-	-	-
5 Наманган	6	12	425	1	2	50	-	-	-	-	-	-	-
6 Марғилон	1	3	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7 Самарканд	9	18	450	1	1	30	7	9	225	-	-	-	-
8 Каттакўрғон	1	2	60	-	-	-	1	1	30	-	-	-	-
9 Хўжанд	2	5	150	-	-	-	4	6	180	-	-	-	-
10 Ғиждивон	1	5	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11 Бехбудий	-	-	-	-	-	-	3	5	125	-	-	-	-
12 Хива	6	10	240	1	1	30	2	2	60	-	-	-	150
13 Гурлан	-	-	-	-	-	-	3	3	90	-	-	-	-
14 Урганч	1	1	30	-	-	-	3	3	90	-	-	-	-
Жами	62	315	9102	9	50	1154	38	50	1415	4	8	275	180

Жадвалдан шу нарса маълум бўладики, кўпlab шаҳар, уезд ва қишлоқларда ўқув муассасаларининг вақф маблағи ҳисобидан фаолият юритишига етарли эътибор қаратилмаган. Хатто Марғилон, Каттакўрғон, Хўжанд, Ғиждивон, Бехбудий, Гурлан, Урганч каби шаҳар ва туманларда бирорта ҳам вақф маблағи ҳисобидан фаолият кўрсатувчи аёллар ўқув

муассасаси мавжуд эмаслиги, шунингдек Республика бўйича қишлоқ типдаги аёллар ўқув масканлари фақатгина Тошкент ва Қўқон уездларида иш юритаётганлигини кўрамыз. Бундан хулоса шуки, аёлларнинг янги усул мактабларида таҳсил олиши жуда паст даражада бўлган. Шунингдек, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида вақф мулкларининг мусодара қилиниши вақфларга тегишли кўплаб биноларни вайрона ҳолатга келтириб қўйган эди. Маблағнинг йўқлиги, кейинчалик вақфлар қайтарилган бўлса ҳам, тиклаб олиш учун вақт зарурлиги кўплаб ўқув муассасаларининг бўш ётишига сабаб бўлган.

1925-26 ўқув йилида вақф мулклари ҳисобидан келган даромад эвазига аҳолини ўқитиш ва маданий-маърифий даражасини кўтариш учун вақфларга тегишли бўлган муассасаларни тамирлаш зарурати туғилади. Шунинг учун Ўзбекистон ССР ХКС, Халқ маориф комиссарлиги қошидаги Вақф Бош Бошқармаси аҳволи тўғрисида маҳсус қарор қабул қилиб (1925 йил, ноябр), унга кўра маҳаллий вақф бўлимларига маданий-маърифий аҳамиятга эга бўлган биноларни таъмирлаш учун, ижарачилар билан 10 минг сўмлик, пудратчи ва қурувчилар билан 5 минг сўмлик миқдорда шартнома имзолаш ва ҳаражат қилиш ҳуқуқини берди.¹ Лекин, барча шартномалар ва даромадларни амалга ошириш Вақф Бош Бошқармаси кўлида бўлиб, у Ўзбекистон ССР ХКС томонидан қатъий назорат остига олинадиган бўлди.

Вақф мулкларидан фойдаланиш, диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятини вақф маблағлари ҳисобидан юритишга чўзилмади. 1927 йилда Ўзбекистон компартиясининг III съезди «Дин ва динга муносабат» масаласида иккита резолюция қабул қилиб, ушбу резолюциялар «партия аъзолари ичидаги ярамас ҳоллар ва сиёсий оқартув ишлари» -деб номланди.²

¹ЎзР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат. 322-иш, 21-22 варақлар.

²Қонун, дин, черков. Т.: Ўзбекистон, 1987.- Б. 54-55.

Ушбу резолюцияларда динга қарши ташвиқот масаласи кескин қилиб қўйилган бўлиб, аввало, «фаоллар ичида диний-маиший урф-одатларга (хатна тўйи, диний дафн маросимлари, никоҳ ўқитиш ва х.к.) қарши партия ичида кенг кураш олиб бориш лозим... . Ерли халқ орасида ҳам, шунингдек, европаликлар ичида ҳам динга қарши ташвиқотни авж олдириш зарур деб ҳисоблансин... мактаб, клуб, кизил чойхона, дехқонлар уйи, аграномия марказлари ва «Худосизлар иттифоқи»нинг ячейкалари динга қарши ташвиқотнинг марказига айланиши зарур»¹ каби, очиқдан-очиқ кураш ва қатағонга даъват қилувчи фикрлар баён қилинган.

1923 йилдан 1928 йилга қадар РКП(б) ва Ўзбекистон ССР компартияси диний муассаса ва ташкилотларга муносабатида, динга ишонувчининг диний ҳисларини ҳақорат қилмасликка алоҳида эътибор бериши зарурлиги каби эҳтиёткорлик сиёсатидан, кескин кураш олиб бориш сиёсий йўлига ўтишликучун узоқ вақт зарур бўлмади.

ЎзРКП(б)нинг III –съезди Республика миқёсида дин ва диний муассасаларга қарши оммавий очиқ кураш ҳамда қатағон даврини бошлаб берди. 1927 йил хотин-қизларни озодликка чиқариш «Хужум» компанияси даврида диндорларни хурофот ва эскилик тарафдори сифатида таъқиб қилиш янада авж олдирилди.

1927 йил 13-15 июнда Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг VI пленуми бўлиб ўтади. Унда ЎзКП Марказий Қўмитасининг масъул котиби Акмал Икромов “Рухонийлар ва мактаб ҳақида”² маъруза қилади. Пленумнинг ушбу йиғилишида Республикада диний муассасалар фаолиятини чеклаш, мусулмон мактаб ва мадрасаларини тугатиш тўғрисидаги бош йўналишни белгилаб берувчи қарор қабул қилди.

¹ Ўзбекистон Коммунистик партияси съездлар, резолюция ва қарорлари. Т.: 1957. I том. – С. 189-251.

² Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. I. 1987. – С. 304-305.

Ушбу қарордан келиб чикиб, жойларда даҳрийлик курашини кучайтириш, аввало тарғибот-ташвиқотни кенг кўламда олиб борувчи муассасалар фаолиятига эътибор қаратиш зарурлигига аҳамият бериле бошланди.

Ўзкомпартия Марказий Ижроия Қўмитасининг тарғибот ва ташвиқот бўлими зиммасига бу борада кенг кўламли ишларни олиб боришлик учун катта вазифалар юклатилди. Ушбу бўлимнинг 1927 йил 20 ноябрда ўтказган йиғилиши №2 баённомаси қарориди куйидаги талаб қўйилади “Худосизлар иттифоқининг устав лойиҳаси кўриб чиқилсин ва тасдиқлансин. Бир ҳафта ичида Худосизлар иттифоқи уюшмасининг номи ўзбек тилида кенг халқ оmmasига тушунарли тарзда номланиб, матбуотда эълон қилинсин. Ушбу вазифани бажарилиши ўрток Батуга топширилсин”.¹

1928-йилнинг феврал ойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Ижроия Қўмитаси тарғибот-ташвиқот бўлимининг махсус қарори билан республикада динга қарши фаол курашувчан “Худосизлар” журналининг ўзбек тилидаги сонини чоп эттириш давр талаби эканлиги қайд қилинади. Жумладан, қарорда “дастлабки босқичда “Худосизлар” журнали бир ойда бир марта, 3000 нусхада, 3-4 босма табоқ ҳажмда, араб имлосида чоп этилсин”,² - деб таъкидланади.

Журналда динга қарши тарғибот масаласининг сиёсий моҳияти, фан ва дин, тарих ва диннинг келиб чиқиш моҳияти, дин ва социалистик курилиш, динни танқид қилувчи ва диний маиший ҳаётнинг “салбий” оқибатларига қаратилган бадиий асарлар, “Хужум” ҳаракатини ташвиқот қилувчи ҳамда “Худосизлар” уюшмасининг жойлардаги фаолияти билан боғлиқ бўлган мақолалар эълон қилиш дастури киритилган.

Марказда динга қарши чоп этилган газета ва журналлардан йирик мақолалар ҳамда хабарлар рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб,

¹ЎзР ПДАФВБ, 109-фонд, 1-руйҳат, 457-иш, 7-варақ.

²ЎзР МДА, 94-фонд, 2-руйҳат, 41-иш, 31-варақ.

республика матбуот органлари орқали халқ орасида тарқатиш ҳам йўлга қўйилди. Ушбу масалада ҳам маҳаллий ўлкаларга махсус кўрсатмалар келиб турган.

Ўзкомпартия Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Советининг 1928 йил 22 сентябр куни бўлиб ўтган йиғилиши вақф мулкларини бекор қилиш тўғрисидаги қарорини эълон қилди. Ушбу қирорга асосан вақф мулкларининг тугатилиш ва уларни маҳаллий совет органларига берилиши билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон ССРнинг бирча ўлкаларида шошилишч тадбирлардан бири сифатида қаралди. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1928 йил 13-19 ноябрда бўлиб ўтган II чақириқ 4-сессиясида «Эски усул мактаблар ва қорихоналарни тугатиш хақида»¹ги қарорининг қабул қилиниши нидиликда дин ва диндорларга нисбатан шафқатсиз кураш бошланганлигидан далолат берар эди.

Фарғона округ Ижроия Қўмитасининг 1928 йил 4 декабрда ўтказган йиғилиши² барча вилоят фаоллари иштирокида бўлиб ўтиб, унда асосан диний масала муҳокама қилинади. Йиғилишда вақф мулкларини бутунлай тугатиш, эски усул мактаблари фаолиятига умуман йўл қўймаслик, тортиб олинган диний муассаса биноларини дарҳол давлат тасарруфига ўтказиш кўби масалалар кўрилади ва махсус комиссия тузилиб, уларнинг шизофалари белгилаб берилади.

1928 йилдаги совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига қилинган ошқора тажовуз нафақат руҳоний ва диндорларни, балки бутун жамият аъзоларини эсанкиратиб қўйди.

Даҳрийлик тарғиботининг амалга оширилиши 1920-1930-йилларда совет давлати иқтисодиётида ер-сув ислохотини ўтказиш, ерноатлаштириш, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, “маданий

¹Қизил Ўзбекистон. 1929. 11-январ. №9.

²ФВДА, 550-фонд, 1-рўйхат, 164-иш, 68-варак.

инкилоб”ни амалга ошириш, хотин-қизларни озодликка чиқаришга қаратилган “Хужум” компанияси ва шиорлар остида янада кучайтирилди.

Ўзбекистон ССРда совет ҳокимиятининг эски усул мактабларини тугатиш, вақф мулкларини бекор қилиш диний муассасалар фаолиятини қайта тиклаш учун умуман йўл қўйиб бўлмайдиган чора-тадбирлар кўриш масалаларига асосий эътиборини қаратиши кейинги воқеалар жараёнида ўзининг аянчли оқибатини намоён қилди.

Совет давлатининг ўша йиллардаги раҳбари И. Сталин 1928 йил 3 мартдаги нутқида “қулоқларга қарши кураш, динга қарши ҳал қилувчи кураш палласи”¹ эканлигини баён қилгандан сўнг, дин ва диндорлар аёвсиз қатағонлик қурбонига айланди. Юқорида қайд этилган қарорларнинг қабул қилиниши “Маҳкамайи шаръия” диния бошқармасининг фаолиятига ҳам чек қўйди. Совет ҳокимияти даҳрийлик сиёсатининг кескинлашуви шу даражага олиб келдики, ҳатто, диний ташкилотлар тузишга ва эски усул мактабларини очишга уринган шахсларга нисбатан Ўзбекистон ССР Жиноят Кодексининг 158-моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортиш ҳам белгилаб қўйилди.² Совет ҳокимиятининг дин ва диндорларга нисбатан юқорида қабул қилинган қарорлари Ўзбекистонда ўзининг тез орадаги амалий асосларини намоён қила бошлади. Диний муассаса ва ташкилотларнинг моддий таянчи бўлган вақфлар даромади мусодара қилинди, собиқ вақф мулкларидан келадиган даромаднинг 90 фоизи совет типигади мактаблар қурилишига, 10 фоизи эса Халқ Маориф комиссарлиги ҳисобига ўтказиб юборилди.³

Совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан республикада даҳрийликдан иборат мазкур чора-тадбирларидан сўнг, кейинги ўн йиллар давомида тарихий обидалар ҳисобланмиш минглаб мадраса, масжид, мақбара, хонақоҳ биноалари қаровсиз қолиб кетди.

¹Наука и религия. 1977. №10. С. 16.

²ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 574-иш, 15-парақ.

³ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 435-иш, 41-парақ.

Диний бошкарманинг тугатилиши ва мадарасалар фаолиятининг тўхтатилиши билан билимли диний уламоларни етказиб бериш, ислом шариатини тўғри йўлга қўйиш каби муҳим ишлар тўхтаб қолди.

Таянч иборалар: Халқ уйи, “Қўшчи” союзи, БХСР, ХХСР, РКП(б), МИК, ушр, резолюция, агитация, пропаганда, атеист, “Безбожник” гизетаси, эски усул мактаблар, кулок, диний хурофотлар, диний муассасалар, диний ташкилотлар, декрет, Маориф Нозирлиги, таноб, ботмон, тегирмон, курултой, дахрий, “Худосизлар журнали”, “Худосизлар уюшмаси”, черков, монастыр, диний маросимлар, “Қизил чойхона”, духқонлар уйи, ячейкалар, “Хужум” ҳаракати.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Ўрта Осиёда совет ҳокимияти нинг ХХ аср 20 йиларида Туркистон АССР БХСР ва ХХСР ҳудудларига бўлиб юборилиши сабабларини тушунтириб беринг?
2. Туркистонда 1922-йилда қабул қилинган “Вақф тўғрисида”ги қонун диний муассасалар фаолиятига қандай таъсир этди?
3. БХСРда Абдурауф Фитрат томонидан 19 моддадан иборат “вақф ишлари” ҳақидаги махсус лойиҳа ишлаб чиқилиши совет ҳокимияти томонидан қандай қарши олинди?
4. Ўрта Осиёда миллий ҳудудий чегараланиш ўтказилиши диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига қандай таъсир этди?
5. “Худосизлар” уюшмасининг ташкил этилиши ва унинг фаолияти дин ва диндорларга нисбатан қандай фожиали оқибатларга олиб келди?
6. “Худосизлар” уюшмаси матбуот органларининг динга қарши оммавий кураши оқибатларини изоҳлаб беринг.

II мавзу. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг рухонийлар ва мусулмон муассасаларига нисбатан зўравонлик сиёсати (1929-1940-йиллар)

1-маъруза. “Худосизлик” учун кураш ва унинг фожеали оқибатлари

Режа:

1. XX асрнинг 20-йиллари охири 30-йилларида “Худосизлар уюшмасининг Ўзбекистонда матбуот органлари орқали дин ва диндорларга қарши тарғиботини кучайтириши.
2. Ўзбекистон ССРда “Қизил чойхона” ва динга қарши бошқа тарғибот-ташвиқот марказларининг ташкил этилиши ҳамда дахрийлик курашининг оммавий ҳаракатга айлантирилиши.
3. Ўзбекистонда диний муассаса ва ташкилотларга қарши оммавий атеистик тарғиботини кучайтирилиши ҳамда динни қатағон қилиш учун сиёсий компаниянинг авж олдирилиши.
4. Ўзбекистон ССРда XX асрнинг 30-40-йилларида совет ҳокимияти томонидан масжид ва мадрасалар фаолиятига чек қўйилиши.

Совет жамияти тарихида 1920-йилларнинг охири 30-йилларда диний муассаса ва ташкилотлар ҳамда дин пешволари, диндорларга нисбатан муносабат ўта реакцион, шафкатсиз тарзда бўлиб, атеистик ҳаракатнинг кенг миқёсида кучайиши билан таърифланади. Бутуниттифок худосизлар уюшмаси ўзининг ташвиқот ва тарғиботчилик ишини олиб борар эканлиги ва деҳқон оммаси ўртасида қишлоқларда муқаддас жойларнинг «сохталиги» ва «асоссизлиги»ни исботлашга уриниш, диндорларнинг буржуазия ва майда буржуазия тарафдорлари сифатида қоралаш социализмга душманликда айбланиш, муқаддас авлиёлар мазорларига бориб зиёрат қилиш, диний маросимларни зарарли эканлиги кенг тарғиб қилиш фикрлари матбуот органларида кўплаб чоп этилди.

1925-1947-йиллар давомида фаолият юритган Бутуниттифок худосизлар уюшмаси совет ҳокимиятининг тарғибот-ташвиқот органи

қисобланиб, диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига қарши даҳрийлик сиёсатининг бош ташкилотчиси бўлди.

1929-йил 10-11 июн кунлари Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ худосизлар уюшмасининг II съезди марказ ва унинг барча Иттифоқдаги республика бўлимларини “курашчан худосизлар” деб номлашга қарор қилади.¹

1920 йилларнинг охири 30-йилларда марказ даҳрийлик сиёсатининг асосий фикр тарқатувчиси бўлди. Бутуниттифоқ худосизлар уюшмаси 1920 йилларнинг охирида 14 та тилда, 18 та нашрларига эга бўлди. Уюшма кифталиқ газетаси «Безбожник» («Худосиз»), шунингдек «Антирелегиозник», «Безбожник», «Деревенский безбожник» («Қишлоқлик худосиз»), «Юный безбожник» («Ёш худосизлар») сингари марказий журналларни чоп эттирди. «Курашчан атеизм» журнали ҳам унинг «фoш этиш» матбуот марказларидан бирига айланди.²

Юқорида қайд этилган марказий журналлар билан бир қаторда бошқа миллатларнинг тилида ҳам газета ва журналлар чоп этилди, махсус бюлетенлар чиқарилди. Жумладан, украин тилида «Безверник» («Динсиз») бир хил номдаги газета ва журнал, татар тилида эса «Сгушчан алласизлар» («Курашчан худосизлар»), яхудий тилида «Аникуйрес» («Худосиз»), арман тилида «Анастваст» («Худосиз») каби журналлар ойда бир марта, йил давомида 12 та сони мунтазам нашрдан чиқиб турди.

1920 йилларнинг иккинчи ярми 30-йилларда Совет Армияси жангчи ва зобитлари орасида ҳам худосизликка даъват этувчи ташвиқот ва тиргибот ишлари юритилиб, 1929 йил Қизил Армия харбий техникаларидан «Худосизлар самалёти», 1931 йил июндан эса «Курашчан худосиз» танки, Балтика флотидида «Курашчан худосиз» сув ости кемаси, бундан ташқари «Украиналик худосиз», «Грузиялик худосиз», «Берабиджан худосизлари» номидаги самалётлар, «Ураллик худосиз» танк

¹ Правда. 1929. 12-июн. №132.

² Плука и релеги я. 1985, №12, С. 20.

колоннаси мавжуд бўлиб, улар динга қарши кураш олиб бориш раамзларини айланган эди.¹

1930 йилларда Марказнинг динга қарши олиб бораётган шафқатоме сиёсати бу ҳаётий зарурият эканлигини исботлаш мақсадида, давлат ҳукумат раҳбарлари, зиёлилар ва илмий жамоатчилик даҳрийли тарғиботига кенг жалб қилинди. Ушбу ҳаракатда иштирок қилмаган кишилар зўравонлик ва тазйиқ ўтказиш йўли билан обрў-эътибори ҳамда эгаллаб турган лавозимларидан маҳрум қилинди.

Маълумотларга қараганда Совет Иттифоқида «Худосизлар уюшмаси» аъзолари, мухбир, деҳқон ва ишчилар ҳамда уюшма фаолларининг сони 1920 йилда 100 минг кишини, 1929 йилда 700 минг кишини, 1932 йилга келиб эса 5,5 млн. кишини ташкил қилган. Ташкилотга 2 миллиондан ортиқ ёшлар жалб қилинган. Юқоридаги рақамлар шуни кўрсатадики партия органлари, айниқса ёшлар орасида динга қарши ташвиқот-тарғиботни кенг кўламда олиб борилганлигини кўраамиз.²

“Худосизлар уюшмаси” аъзоларининг астрономик рақамлар билан ортиб бориши, бу соҳада оммавий тарзда иш олиб борилганлигидан далолат бериб турибди.

Таъкидланган йилларда «Атеист», «Безбожник» газета ва журналлари нашриёти қошида 1700 номдаги, 40 млн. нусхада китоб ва рисоалар нашр қилинди. «Безбожник» газетасининг ойлик тиражи 1932 йилга келиб 500 минг нусхага, шу номдаги журнал тиражи эса 200 минг нусхага етди.³ Ушбу нашрларнинг тиражи 1930 йилларнинг охирига қадар муттасил ортиб борди.

«Худосизлар» журнали 1929 йил 1-февралдан бошлаб лотин имлосида чоп этилади.⁴ Ушбу журнални нафақат шаҳар ва шаҳар

¹ Ўша журнал, 1975. № 6, С. 36., 1977, № 10, С. 59.

² Ўша журнал, 1977, № 10, - С 16.

³ ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 148-иш, 182-варақ.

⁴ ЎзР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 642-иш, 89-варақ.

трофидаги қишлоқ аҳолиси орасида эмас, балки республиканинг энг чекка қишлоқларига ҳам тарқатиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. «Худосизлар» журнаliga, партия, комсомол, касаба уюшма ходимлари, юқори мансабдаги шахсларни обуна бўлиши мажбурий қилиб қўйилган. Ушбу журнални кенг тарқалиши учун унинг нархи Республикадаги бошқа матбуот органларига нисбатан арзонлаштирилган эди.¹

Дахрийлик ташвиқоти ва тарғиботи мақсадида чоп этилган айрим журнал ва газеталарнинг турли муддатлардаги обуна нархлари (5-жадвал) куйидагича бўлган.²

5-жадвал

№	Газета ва журнал номлари	I-ойга обуна нархи	III-ойга обуна нархи	VI-ойга обуна нархи	Йиллик обуна нархи
1	Газета «Безбожник»	20 тийин	60 тийин	1 сўм 20 тийин	2 сўм 40 тийин
2	Журнал «Безбожник»	30 т.	90 т.	1с. 80 т.	3 с. 60 т.
3	Журнал «Антирелегиозник»	60 т.	1с. 80 т.	3 с. 60 т.	6 с. 50 т.
4	Журнал «Атеист»	75 т.	2 сўм	4 сўм	7 с. 50 т.
5	Журнал «Деревенский безбожник»	20 т.	60 т.	1 с. 20 т.	2 с. 40 т.
6	Журнал «Худосизлар»	35 т.	1 с. 05 т.	2 с. 10 т.	3 с. 50 .

Жадвалда кўрсатилган таъриф республиканинг барча ҳудудлари раҳбарлик органларига юборилиб, газета ва журналларнинг йиллик йиғма тўплами шаҳар ва қишлоқларнинг тарғибот-ташвиқот марказларида сақланиши, улардан фойдаланиб ўқилган маърузалар қайдномаси «Худосизлар» уюшмаси аъзолари томонидан қаттиқ назорат остига олинган.

¹ «Худосизлар» журналининг баҳоси 35 тийин бўлиб, 1930-йилдан бошлаб ушбу нархни деярли оширмаган.

²ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 14-иш, 64, 89-вараклар.

Марказда динга қарши чоп этилган журнал ва газеталардаги муҳим мақолалар ҳамда хабарлар рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб Республика матбуот органлари орқали халқ орасида тарқатилган. Ушбу масалада ҳам маҳаллий ўлкаларга махсус кўрсатмалар келиб турган.

Ўзбекистон ССР Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг 1929 йилдан бошлаб чоп этиладиган матбуот органларида ҳам дин диндорларга қарши тарғиботни кучайтириш масаласи алоҳида қайд қилинган. Жумладан, 1929 йилнинг 1 февралидан бошлаб Ўзбекистон ССРнинг ҳудудида 11 та ўзбек, тожик, уйғур, яҳудий тилларида газеталар ҳамда 7 та журнал амалга киритилган ҳамда янги, лотин имлосида чоп этилиши йўлга қўйилди. Журналлардан «Коммунист», «Муншум» (15 минг нусхада), «Янги қишлоқ» (4 минг нусха), «Маориф ва ўқитувчи» (4 минг нусха), «Худосизлар» (4 минг нусха)¹ қабиларда динга қарши тарғиботни кучайтириш алоҳида таъкидланади.

Динга қарши ташвиқот ва тарғибот ишларини айнан диний байрамлар, Қурбон ва Рўза ҳайити кунларида авж олдириш, ушбу байрамларни оддий халқ учун зарарли эканлиги тушинтириш компанияси 1929 йилдан бошлаб мутассил уюштирилиб келинди.

«Худосизлар» журналида қишлоқ хўжалик жамоаларига бирлашган деҳқонлар ушбу маросимларда деярли иштирок қилмаётганлиги бир неча бор таъкидланади. Мақолалардан бирида, «Иттифоқимизда бўлган мусулмонлар 28 апрелдан 3 майгача Қурбон ҳайитини ўтказдилар. Ўзбекистондаги деҳқон хўжалиklarини 56% коллективлашди..., эскилик сарқитларидан бири диндир, Қурбон байрами ичида бир миллион мол-қўй сўйилар экан, бундан синфий душманлар нега манфаатдор бўлмасинлар»²-деб ёзилган эди.

Диний байрамларда диндорларга ва руҳонийларга муносиб зарба бериш учун «худосиз» мухбир ва ташвиқотчилар стачкилик қилиши, омма

¹ ЎЗР МДА, 94-фонд, 1-руйхат, 642-иш, 88,89-парақлар.

² Худосизлар // 1931 апрел, №4. – Б. 5.

журналида айни шу даврда ташвиқотчиликни жонлантириш ишлари журнални кўплаб сонларида бериб борилган. Бу масала мақолалар орқали бошқа матбуот органларида қайта-қайта баён қилинади.

Фарғона вилоятининг Андижон уездига қарашли Султонобод кишлоқ советидаги мактаблардан бирида 1938 йил Курбон ҳайити ва Рўза ҳайити кунларида 65 ўқувчи мактабга келмаган. Бу ҳолат бошқа мактабларда ҳам қайд қилинган. Ўзбекистон компартиясининг динга қарши кураш билан боғлиқ дериктивлари туман партия комитетлари томонидан тўла бажарилмаётганлиги архив ҳужжатларида қайд қилинади.¹

Мазкур вилоятнинг Боғдод туманида, динга қарши кураш олиб боровчи вакиллар олдида Курбон ва Рўза ҳайити кунларида деҳқонларни кишлоқ хўжалик ишларига жалб этиш, намоз маросимида иштирок этишига имкон бермаслик вазифаси қўйилган. Диний байрам кунлари пайин спорт мусобақалари уюштирилиб аҳолини чалғитиш чоралари кўрилган.²

«Худосизлар» журналида ҳатто намунали «худосиз» ташвиқотчиси учун махсус руқна ташкил қилинган бўлиб, унда айрим дахрий ходимларнинг иш тажрибасидан кўرғазмалар, уларнинг таржимаи ҳоли баёни, расмлари бериб борилган.

Атеистик ташвиқот ва тарғиботда исломнинг пайдо бўлиши, унинг ижтимоий моҳияти, фарзлари, исломий урф-одатлар ва байрамлар, марксизм-ленинизм назариясига қарама-қарши қўйилган ҳолда амалга оширила бошланди. Жойларда динга қарши клублар ташкил қилиниб, уларга партия ва комсомол фаоллари, париясиз ишчилар, «Худосизлар» ташкилоти аъзолари жалб қилинди. Айниқса, «Қизил чойхона» ва «Қизил бурчак» клубларининг оммавий равишда «худосиз»ликни тарғибот қилувчи марказларга айлантириш дастури ишлаб чиқилган. Ушбу муассасаларда динга қарши китоблар кўрғазмаси, мулла ва диндорларни

¹ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-руйхат, 32-иш, 16-варак

²Уша жойда, 68-варак.

танкид қилувчи ҳамда «манфур башараси»ни очиб ташловчи газета мақолалари муҳокамаси, динга қарши маҳсус кеча ва кичик театр томошалар, ҳикоялар ўқиш каби усул ва воситалар қўлланилган. Шунинг учун ҳам «Қизил чойхона» ва клубларнинг сони, ячейкалари йилдан-йилга ошиб борган.

«Курашчан худосизлар» уюшмаси ва «Қизил чойхона» деб аталган маҳсус кўрсатмада:

1. «Курашчан худосизлар» уюшмаси аъзоларининг «Қизил чойхона»да мунтазам навбатчилик қилиш ва доимий маслаҳат бўлимини ташкил этиш;
2. Динга қарши суҳбат ва овоз чиқариб ўқувларини уюштириш;
3. «Худосизлар» журнали мақолаларини ўқиш, тарғиб қилиш, атеизмга оид диаграмма, расмлар кўргазмаси ва турли тарғибот намуналарини ташкил этиш;
4. Кинолавҳа, радиоэшиттириш, турли-туман тадбир вакечаларда диндорлар «башара»сини очиб ташлаш, кабилар уқтирилган.¹

1924 йилдан 1929 йилга қадар Ўзбекистон ССРда «Қизил чойхона» ва бошқа ташвиқот марказлари сони ҳамда уларда «худосизлик»га даъват қилиш салмоғи мутассил ортиб борган. Қуйидаги жадвал (6-жадвал) орқали бу жараённи кузатиш мумкин.²

6-жадвал

№	Ташвиқот марказлари номи	1924-1925-йй.	1925-1926-йй.	1926-1927-йй.	1927-1928-йй.	1928-1929-йй.
1	Қизил чойхоналар	173	177	207	356	403
2	Клублар	72	130	166	224	230
3	Кутубхоналар	84	84	103	270	275
4	Кино установка	16	Маълумот берилмаган		45	46
5	Дехконлар уйи	-	14	9	11	Маълумот берилмаган

¹ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 14-иш, 182,183-варақлар.

²ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 574-иш, 24-варақ.

Жами:	345	405	485	906	954
-------	-----	-----	-----	-----	-----

Жадвалга эътибор берилса, беш йил давомида тарғибот-ташвиқот муассасалари сони, айниқса, 1927-1928-йилларга келиб кескин ортган. Бунга сабаб, ушбу йилларга келиб, дахрийлик курашининг кучайтирилиши, масжид, мадраса биноларини давлат тасарруфига ўтказилиши ва уларнинг ўрнида жадвалда қайд этилган муассасаларнинг ташкил этилишидир.

Худосизлар уюшмаси компартия кўрсатмалари асосида клуб, кутубхона ҳамда «Қизил чойхона»ларда ишчи ва колхозчилар ўртасида «худосизлик»ни тарғиб қилишга қаратилган катта дастур ишлаб чиққан. «Динга қарши тарғибот тўғрисида»деб номланган ушбу дастурда 35 пунктдан иборат ташкилий йўналишдаги вазифалар қайд қилинган.¹

1933 йил Ўзбекистон ССР худудида 5 та дам олиш ва маданий истироҳат боғлари, 10 та маориф ходимлари уйи ва аёллар маданият саройлари, 6 та маслаҳат пунктлари, 8 та ишчи-маориф уйлари фаолият олиб борган.² Ушбу совет муассасалари ҳам динга қарши тарғиботчиликнинг маънавий асосларини ташкил этган.

1929 йилнинг бошида Республикада 187 та (жумладан кишлоқларда 74 та) кутубхоналар мавжуд бўлиб, буларнинг умумий китоб фонди 44 минг нусхага етганилиги маълум қилинади.³

1933 йилга келиб ишчи ва деҳқонларни ташвиқот марказлари фойз ҳисобида ўсиши (7-жадвал) қуйидагича бўлган:⁴

7-жадвал

№	Ташвиқот марказлари номи	01.01.1931 йилдан	01.01.1932 йилдан	01.01.1933йилда н	Изоҳ
---	--------------------------	-------------------	-------------------	----------------------	------

¹ЎзР МДА, 94-фонд, 5-руйҳат, 574-иш, 24-варақ.

²ЎзР МДА, 94-фонд, 5-руйҳат, 1219-иш, 24-варақ.

³ Атеистик суҳбатлар. Масъул муҳаррир проф. И.Жабборов Т. 1990, Б. 14.

⁴ЎзР МДА, 94-фонд, 5-руйҳат, 1219-иш, 24-варақ.

1	Кутубхоналар	167	-	192	15%	277	65.8%	Фоишларнинг ўсиши 1931 й илганисбатга нолинган
	Китоблар	-	-	-	-	632.006	-	
2	Клублар	250	-	234	-	367	47%	
3	Қизил чойхоналар	936	-	1481	59.2 %	2647	182.7%	
4	Маданият саройи	81	-	79	-	79	-	
5	Колхозчилар уйи	10	-	19	90%	19	90%	
Жами		1444	-	2005	38.8 %	3389	134.7%	

1934 йилга келиб Республикада клублар сони 362 тага, «Қизил чойхона»лар эса 2500 та, аёллар клублари 56 та, дам олиш маданият ва истирохат боғлари 12 тага етган.¹

Оммавий маданий муассасаларнинг 1933-34 йиллардаги бутун Республика миқёсида шаҳар ва қишлоқлардаги тақсимотини (8-жадвал) қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.²

8-жадвал

№	Тарғибот-ташвиқот марказлари номи	1933 йил			1934 йил январ- июл ойига қадар		
		Респуб- лика	шаҳар	қишлоқ	Респуб- лика	шаҳар	қишлоқ
1	Маиший маданият уйлари	79	5	74	80	8	72
2	Клублар	311	142	169	327	147	180
3	Қизил чойхоналар	2084	305	1779	3028	507	2521
4	Шунингдек намунали Қизил чойхона	-	-	-	101	28	73
5	Маданият уйлари	2305	505	1800	1389	299	1090
6	Колхозчилар уйи	47	9	38	82	24	58
7	Маориф хизматчилар уйи	11	9	2	12	9	3
8	Олимлар уйи	1	1	-	1	1	-
9	Аёллар маданият уйи	1	1	-	1	1	-

¹ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 1456-иш, 5-варақ.

²ЎЗР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 1457-иш, 8-варақ.

10	Маорифчиларнинг хордик чикариш уйи	-	-	-	1	1	-
11	Педагогик маслаҳатхона	4	4	-	6	6	-
12	Илмий атеизм музейи	-	-	-	1	1	-
13	Маданият ва истирохат боғи	9	7	2	11	8	3
14	Ўлкашунослик музейи	-	-	-	8	7	1
15	Ленинграддаги Ўзбекистон уйи	-	-	-	1	1	-
16	Маорифчилар кўрғазма уйи	-	-	-	10	8	2
Жами		4852	998	3864	4958	1028	3930

Клуб, «Қизил чойхона»лар кутубхоналарда дахрийлик тарғиботини олиб боришлик учун Ўзбекистон ССРдаги «Курашчан худосизлар» уюшмаси раҳбарияти олдига (Х.Худойназаров) махсус лекторлар гуруҳини ташкил қилиш вазифаси кўйилди. Ишчи ва деҳқонлар орасида ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб борувчи дахрийлар махсус адабиётлар билан таниланиши, уч ва олти ойлик курслардан ўтган бўлиши, ҳеч бўлмаганда сиртдан атеистлар институтининг ўқув курсларини тамомлаган бўлиши шарт қилиб кўйилган эди. «Лекторлар бюроси» ташкил қилиниб, давлат бюджетидан иш ҳақи тўлаш белгиланган.

1937-1938 йилларда «Курашчан худосизлар» уюшмасининг марказий лекторлар бюроси иш ўринлари сони ва ойлик иш ҳақлари (9-жадвал) куйидагича таксимланган:¹

9-жадвал

№	Иш ўринлари, мансаби	1937 йилда тасдиғи			1938 йилдаги тасдиғи		
		Ягона иш ўрни	Ойлик иш ҳақи	Ойлик иш ҳақи	Ягона иш ўрни	Ойлик иш ҳақи	Ойлик иш ҳақи
1	Метод кабинет мудир	1	500	1	600		
2	Катта методист	1	500	1	500		
3	Машинистка	1	175	1	350		

¹ЎзР МДА, 837-фонд, 32-руйхат, 1355-иш, 102-варак.

4	Рататор	1/2	75	1	200
5	Кутубхона мудир	-	-	1	300
6	Фаррош	1	82	1	100
Жами		4,5	832	6	2050

Жадвалда 1937-1938-йилларда «Курашчан худосизлар» уюшмасининг лекторлар бюроси иш ўринлари ва ойлик маошлари ҳақида солиштирма маълумот келтирилган. Дахрийлик кураши энг юқори паллага чиққан 1938-йилга келиб, бир йил аввалгига нисбатан иш ўринлари 1, 5 га баъзи штатлар ойлик маоши 100 фоизга оширилган. Шунингдек, маърузачи дахрийлар учун қўшимча кутубхона мудир лавозими ташкил қилинган.

«Курашчан худосизлар» уюшмаси марказий бошқармаси, ҳамда вилоят, шаҳар бошланғич ташкилотлари учун Ўзбекистон ССР Молия Халқ комиссарлиги 1937 йилда ажратган харажатлари 80 минг сўмни ташкил қилиб, қолган харажатлар маҳаллий бюджетлар ҳисобидан қондирилган. Ушбу ташкилотларни сақлаб туриш учун 712.600 сўм миқдорда маблағ сарфланган,¹ 1938 йилда бу харажатлар бир оз камайтирилиб, 438.738 сўмни ташкил этган.²

1920 йилларнинг иккинчи ярмида динга қарши кураш олиб бориш мақсадида «Худосизлар» уюшмасининг ўнлаб ячейкалари ташкил қилинади. 1924 йилдаёқ Тўрткўлда (Қорақалпоғистон) «Худосизлар» уюшмасининг дастлабки ячейкаси ташкил топган эди. 1929 йилга келиб 4 та ячейка, 1938 йил эса Қорақалпоғистон худудида уларнинг сони 115 тага етди. Биргина, Тўрткўл туманининг ўзида 144 та атеист фаоллар динга қарши тарғибот ишларини олиб боришган.³

¹ЎзР МДА, 837-фонд, 32-руйхат, 1359-иш, 107-варак.

²ЎзР МДА, 837-фонд, 32-руйхат, 1359-иш, 108,109-вараклар.

³ Наука и религия, 1975, №6, С. 55.

«Худосизлар» уюшмасининг дастлабки йилларидаги фаолиятидаёк тежайкаси ва аъзоларининг сони жуда тез суръатларда ошиб борганлигини кунидаги (10-жадвал) жадвалда кўрамыз.¹

10-жадвал

Йиллар	Ойлар	Ячейкалар сони	Аъзолар сони
1926 йил	Январ	2421	87.033
1926 йил	Апрел	2992	112.687
1927 йил	Январ	3121	138.402
1928 йил	Январ	3980	123.007
1928 йил	Июль	4654	216.151

Юқоридаги жадвалда Иттифок бўйича уюшма аъзолари ва куйи ташкилотлари сонининг ортиб бориши ҳақидаги маълумот келтирилган. Миллада изоҳ берилишича Тошкент, Самара, Нижегород, Татаристон, Лузск каби шаҳарларнинг жами 45 та бирлашмалари ҳақида умуман маълумот берилмаганлиги, 29 та куйи ташкилотлар эса эски ҳисоботни юборганлиги таъкидланади.

1928 йилнинг Июлига қадар «Худосизлар» уюшмаси 50 та ташкилотда ўзининг ячейкаларига эга бўлган. Бутун Иттифок «Худосизлар» уюшмасининг Пъезидида (1929 йил, июнь) ташкилот аъзоларининг сони 600 минг киши атрофида эканлиги қайд қилинади.²

Даврий матбуотларда берилган маълумотларда 1937 йилга келиб, бу рикам 3 баробар ўсганлиги, Бутуниттифок «Худосизлар» уюшмаси аъзоларининг сони 1940 йилга келиб эса 3 миллион кишига етганлиги, жумладан, уларнинг 60% ишчи ва дехқонлар, 25% аёллар салмоғига тўғри келганлиги таъкидланади.³

¹ Велбожник // 1928, №33, 30 июль.

² Правда // 1929, 12 июн, № 132. (4266).

³ Шука и релегия // 1975, № 6, С. 36.

Ўзбекистон ССРда динга қарши тарғибот олиб боровчиларнинг 1940 йилнинг январ ойида бўлиб ўтган кенгашида, 1939 йилда дахрийлик мавзуларига оид 5000 та маъруза ва докладлар, 3000 та ўқув ва мунозарачечалари ўтказилганлиги, бу тадбирларда эса 300 000 киши иштиро этганлиги Республика «Худосизлар» уюшмасининг 3 300 та маҳаллий ташкилотларида 112 000 фаоллар иш олиб бораётганлиги таъкидланади.¹

«Худосизлар» уюшмасининг фаолиятидаги айрим камчиликлар Самарканд ва Бухоро вилоятлари мисолида таҳлил қилиниб, баъзи ҳолларда диндорларга нисбатан «рахмдиллик» қилинаётганлиги баён қилинади. Динга қарши «Худосизлар» уюшмаси аъзолари томонидан ташкил қилинаётган маърузаларнинг мавзулари марказдан ҳам мутассил тавсия қилиб борилган. Жойларда «Дин-беш йиллик режаларнинг тўсиғи», «Октябр ва дин», «Ҳосил куни ва жамоалаштириш орқали динга қарши кураш», «Социалистик мусобақа ва дин билан кураш», «Дин-халқ учун афюндир», «Марксча-ленинча таълимот- дин ҳақида», «Қурбон ҳайити-реакцион диндорларнинг қуроли», «Диндорлар хориж разведкаси хизматида», «Сталинча конституция ва дин»² каби ўнлаб маърузалар ўқиб турилган.

Динга қарши ишчилар университети, динга қарши махсус музей, динга қарши радиоэшиттирувчилар тайёрлаш факультети (Радиоуниверситет), динга қарши ўқувчилар махсус курси, «Худосиз аёллар» курси каби муассасалардан «худосиз»ликни тарғиб қилувчи шахсларни етиштириш ишлари кенг миқёсда йўлга қўйилган.

Республиканинг қўлгина районларида матбуот, радио, театр, клуб, музей, кўргазма, маъруза, суҳбат, савол-жавоб кечалари каби воситалар билан биргаликда дахрийликни тарғиб қилувчи «энг яхши шеър», «динга

¹ Правда востока // 1940, 15 январ, №12, (5175)

² Антиралигиозник // 1929, № 10, октябр. С. 102-103.; ЎзРПДАФВБ, 1-фонд, 3-рўйхат, 307-иш, 143-варақ.

қарши очерк», «динга қарши карикатура» каби танловлар ҳам уюштирилган.¹

«Худосизлар» уюшмаси томонидан ўтказилган тадбирларда «тезда динни тугатамиз!» шиори остида иш қўрилган. 1930 йилларнинг охирларида гарчи ҳаёлпарастлик бўлсада диндорларни «окамиятдан супуриб ташлаш» учун совет ҳукумати барча имкониятларини ишга солди. Моддий харажатлар, оммавий ахборот воситалари ҳамда бу йўналишдаги маданий-оқартув муассасалари фаолият олиб бораётган ходимларга катта миқдорда маблағ ажратилди. Мақсад халқнинг онгидан ва калбидан диний тушунчаларни чиқариб ташлаш диний маросимларга бутунлай чек қўйиш, дахрийлик сиёсатини қарор топтиришдан иборат эди.

1937-39 йилларда «Худосизлар» уюшмаси сарф-харажатлари билан боғлиқ бўлган рақамлар шуни кўрсатадики, бу эса иқтисодий қудратини тиклаб олишга улгурмаган Ўзбекистон ССР учун оғир-оқибатларга олиб келганлигига исбот талаб қилмайди.

Қуйидаги жадвалда (11-жадвал) «Худосизлар» уюшмасининг 1938-39 йиллардаги қирим-чиқим сметаси берилган.²

¹ Яраславский Ем. О религий. Москва, 1957, С.330-333.

² ЎзР МДА, Р-94-фонд, 5-рўйхат, 2938-иш, 37-38-варақлар.

№	Сарф харажат турлари	1938-йилда		Жами: барча вилоятлар бўйича	1939 - й и л л а					
		Бир вилоят учун	Округ		1939 й. Тошкент вилояти	Самарқанд вилояти	Бухоро вилояти	Фарғона вилояти	Хоразм вилояти	Сурхондарё округи
1	Ходимларнинг вилоятлар бўйича иш ҳақи	7875	5175	44500	25.800	25.800	25.800	25.800	25.800	13.800
2	Қишлоқ ва шаҳарлар бўйича иш ҳақи	11773	-	58.865	41.700	50.100	55.200	56.700	24.600	-
3	Концелярия товарлари учун	100	50	550	180	180	100	180	180	60
4	Газета ва журналларга обуна учун сарф	200	100	1100	300	300	300	300	300	200
5	Почта-телеграфлар учун сарф	100	50	550	600	600	600	600	600	400
6	Иссиқлик манбаи учун	200	200	1200	80	80	80	80	80	80
7	Электр-энергия	50	50	300	60	60	60	60	60	60
8	Китоблар учун сарф	1000	500	5.500	1000	1000	1000	1000	1000	2500
9	Съезд ташкилий ишларига	1500	1000	8500	-	-	-	-	-	-
10	Назоратчиларни сафарга юбориш	1000	550	5550	6577	6577	6577	6577	6577	3254
11	Инвентарлар учун	1500	350	7850	1960	1960	1960	1960	1968	1000
12	Округ ва вилоятлар учун жами инвентар.	26.391	8423	14037 8	81.897	90.700 20 т	96045	97617	63.976 с 20 т	20416 с 40 т.

Жадвалда “Курашчан худосизлар” уюшмаси фаолиятига 1938-1939-йиллар давомида республика бўйича ажратилган маблағ сметаси берилган бўлиб, унда йилдан-йилга катта миқдордаги сумма давлат бюджетидан сарфланганлиги маълум бўлади.

Ўзбекистон ССР маориф Халк комиссариати зиммасига «Худосизлар» уюшмаси Республика вилоят, туман бўлимларида фаолият кўрсатадиган, яъни штат асосида ишлайдиган ходимларни бюджет ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан маош билан таъминлаш вазифаси юклатилган. Уларга тўланадиган ойлик маошларининг миқдори олдиндан белгилаб қўйилган.¹

Республика ҳукуматининг мазкур чора-тадбирлари оқибатида ўн йиллар давомида (1929-40 йй) тарихий обидалар, диний муассаса ва ташкилотлар қаровсиз қолиб кетди. Масжид ва мадрасалар, мақбара, авлиёлар зиёратгоҳлари, мозорлар, хонақоҳ ва муқаддас қадамжолар вайронага айланди. Баъзи масжид ва мадраса бинолари отхоналарга айлантирилди, хатто баъзилари вино-ароқ, пиво ишлаб чиқариш корхонасига айлантирилиб, тахкирланди.

Ўтмиш тарихимизда минглаб диний уламо ва фозил шахсларни етиштирган ва шарқ дунёсига танитган, ярим вайрона ҳолатига келиб қолган Тошкентдаги Бароқхон мадрасаси таъмирланиб, Ўзбекистон ССР атеистлар марказий музейига айлантирилди.²

Ўзбекистон ССР ХКС раиси Файзулла Хўжаев имзоси остида 1934 йил июн ойида №586-рақамли қарор қабул қилинади. Ушбу қарорга мувофиқ Тошкентда «Атеистлар музейи» ташкил қилинади. Унга ажратилган бинони таъмирлаш учун эса давлат бюджетидан 17 000 сўм маблағ ўтказилиши таъкидланади.³

Республика вилоят ва туманларидаги минглаб диний муассаса бинолари атеистлар уйи, кизил чойхона, колхоз клуби, киночилар саройи, кутубхона, колхозчилар уйи каби совет муассасалари ихтиёрига мажбурий ўтказиб юборилди. Архив ҳужжатларининг маълумот беришича 1939

¹ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 3294-иш, 10, 11, 12-варақлар.

²ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 4007-иш, 23-варақ.

³ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 1182-иш, 17-варақ.

йилга келиб Бухорода ҳаммаси бўлиб 6 та масжид номигагина фаолият олиб бораётган эди.¹

Андижон шаҳрида 1938-39 йилларда 71 та масжид, 1 та рус черкови 3 та яҳудий сенагоги бўлиб, уларда диний маросимларни бажаришга турли йўллар билан тўсқинлик қилинган.² Ўзининг диний кадриятлари ва ислом муассасаларини сақлаб қолиш мақсадида аҳолининг хашар йўли билан маблағ тўплаш ишлари ҳам ҳукумат органлари томонидан уламолар тарғиботи деб тушинилган. Бу эса диндорларни таъкиб қилиш учун ўйлаб топилган навбатдаги боҳоналардан бири бўлганди.

1940-йил мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг IX съезди ҳисоботида оммавий тарғибот ва ташвиқот муассасалари фаолиятига тўхталиб, 1937-1939-йиллар давомида уларнинг сонини ўсиб бориши ҳақида (12-жадвал) қуйидаги маълумот келтирилади.³

12-жадвал

№	Муассасалар номи, техник воситалари ва оммавий матбуот	1937-йилда	1938-йилда	1939-йилда	1937-1939-йилга нисбати ва фоиз
1.	Оммавий кутубхоналар	1150	1441	1596	138, 8
2.	Кутубхонадаги китоблар сони (минг нусхада)	1656, 6	2158, 0	2312, 3	139, 6
3.	Клуб муассасалари сони (Қизил чойхона, деҳқонлар уйи...)	943	1161	1496	158, 7
4.	Театрлар сони	36	44	46	128, 0
5.	Кино установакалар сони	533	562	778	145, 9
6.	Қишлоқлардаги кино установакалар	346	294	418	120, 8
7.	Газеталарнинг йиллик адади (минг)	135687,7	138018,4	149351,3	110, 1

¹ЎзР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 4007-иш, 23-варақ.

²ЎзР ПДА, 1-фонд, 6-рўйхат, 32-иш, 75-варақ.

³ЎзР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 1859-иш, 100-варақ.

	нусхада)				
8.	Шундан ўзбек тилида чоп этилган газеталар адади	80949, 6	84068, 3	91738, 5	113, 3

Жадвалда Ўзбекистондаги оммавий маданий муассасалар, уларнинг техник воситалар билан таъминланиши ва оммавий матбуот органларининг наشري, 1937-1939 йиллар давомида ўсиб бориши кўрсатилган. Муассасалар, матбуот органлари, китоблар чоп этишнинг кескин ортиб боришига совет ҳокимиятининг даҳрийликдан иборат сиёсатининг кенг тарғибот қилиниши ҳам сабаб бўлган.

Даҳрийликни бутун жамият аъзолари онгига сингдириш мақсадида адабиётларда, матбуот органларида акс этилишига ҳам алоҳида эътибор берилди. 1939-1940 йиллар давомида ўзбек тилида 470 минг нусхада 30 хил номдаги динга қарши қаратилган адабиётлар нашр этилган бўлса, 1940-йилнинг биринчи ярмида республика газеталари саҳифаларида нашр этилган 170 та мақола диний мавзунини танқид қилишга қаратилган.¹

Республиканинг Фарғона вилоятида динга қарши тарғиботни кенг миқёсда тарғибот қилишлик учун 1940-йилда 79 166 сўмлик динга қарши кураш мазмунини адабиётлар, қўлланмалар харид қилинган.²

1940-йилда биргина Фарғона вилояти ҳудудида “Курашчан худосизлар” ячейкаларининг сони 2 243 тага етган, аъзолари сони эса 45 824 нафарни ташкил этган. Шунингдек, ўлкада 272 та агитатор, 210 лекторлар шаҳар ва қишлоқларда динга қарши тарғибот ишларини орлиб боришган.³

Собиқ иттифок иккинчи жаҳон урушига киргунга қадар “Курашчан худосизлар” уюшмаси диний муассаса ва диндорларга нисбатан даҳрийликка асосланган сиёсатини бўшаштирмаган. Узлуксиз равишда республика ва вилоят партия қўмиталарининг тарғибот-ташвиқот

¹ Саидбаев Т. Ислам и общества. М., 1978. С. 166.

² ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 68-иш, 3-варақ.

³ ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 68-иш, 20-варақ.

бўлимлари “Курашчан худосизлар” уюшмасининг йил давомида қилган ташкилий ишларига раҳнамолик қилган, йил давомида қилинган ишлар ҳисоботи, ташкилотнинг фаолиятидаги камчиликлар муҳокама қилиниб янги кўрсатмалар бериб борилган.

XX асрнинг 30-40 йилларида мадрасалар фаолиятига чек қўйилган бўлса-да, совет ҳокимияти муассасалари зўравонлик сиёсати, динга эътиқод қилувчи аҳолини диний амалларини бажаришига, масжидга бориб намоз ўқишига бутунлай тўсиқ қўя олмади.

Совет ҳокимияти томонидан дин пешволарига қарши курашнинг кучайтирилиши, масжидларнинг мажбурий ёпиб қўйилиши диний уламоларга берилган катта зарба бўлди. Фарғона вилоят “Курашчан худосизлар” уюшмасининг 1940-йилда Ўзбекистон ССР Компартияси тарғибот-ташвиқот бўлимига юборган ҳисоботида ўлкада диний муассаса ва диний уламоларнинг аҳволи (13-жадвал) ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган:¹

13-жадвал

№	Диний муассасалар ва мусулмон дин пешволари	Фаолияти тўхтатилган	Очик фаолият юритмокда	Яширин фаолият юритмокда.
1.	Масжидлар	2965	-	377
2.	Мозорлар	295	214	-
3.	Муқаддас жойлар	-	-	92
4.	Имомлар	-	528	1105
5.	Сўфилар	-	127	207
6.	Корилар	-	34	24
7.	Дуохонлар	-	72	106
8.	Эшонлар	-	24	3

¹ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 32-иш, 39, 40-варақ.

9.	Мутаваллилар	-	3	13
10.	Бахшилар	-	27	77
11.	Мударрислар	-	-	33
12.	Шайхлар	-	60	7
13.	Козилар	-	30	-
14.	Аълам	-	15	-
15.	Жадидлар	-	19	-

Жадвалда қайд этилган диний муассасалар аҳволига эътибор берар эканмиз, “худосизлик”ни даъват этувчи оммавий тарғибот-ташвиқот ишларининг совет ҳокимияти томонидан канчалик зўравонлик йўллари қўлланилмасин, аҳолининг динга бўлган эътиқодини буткул сўндира олмади. Кўплаб диний муассасалар совет типигаги мактабларга, клуб, оғорхона ва ошхоналарга айлантирилмасин, яширин бўлса-да диний амалларини давом эттираверган. Мазкур жадвалнинг яна бир эътиборли томони шундаки, унда жадидлар ҳам халқ орасида нуфузга эга бўлган дин ишволари рўйхатиға киритилган.

1940-йил сентябрида бўлиб ўтган Фарғона вилоят партия кўмитаси йиғилишида барча шаҳар ва қишлоқ советлари кенгаши раислари ўз худудларидаги диний муассасаларни қатъий назорат қилиш, қайта рўйхатдан ўтказиш, яроқсиз қолган масжид биноларини бузиб юбориш ва ундан чиққан қурилиш ашёларини “Қурилишсавдофонд” ташкилотига бошқа мақсадларда ишлатиш учун берилиши таъкидланди.¹

1929-1941-йиллар давомида “Қурашчан худосизлар” уюшмаси совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятиға бутунлай барҳам бериш ишида қилган раҳнамолиги жамиятда ўзининг асоратли изини қолдирди.

¹ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 69-иш, 7-варақ.

Хуллас, 1929-1941-йилларда шафқатсиз даҳрийлик сиёсатининг юритилиши диндорларга ўзларини узоқ вақт ўнглай олмайдиган даражада зарба берди.

Таянч иборалар: Дин пешволари, “Курашчан худосизлар”, кизи армия, Қурбон хайити, Рўза хайити, исломий урф-одатлар, марксизм ленинизм назарияси, “Қизил бурчак”, “Деҳқонлар уйи”, атеистлар музейи тарихий обидалар, зиёратгоҳлар, яҳудийлар синагоги, муқаддас жойлар қорилар, дуохонлар, бахшилар, қозилар, “Лекторлар бюроси”, дин пешволари, комсомоллар, эскилик сарқитлари, синфий душманлар.

Савол ва топшириқлар:

1. 1925-1947 йиллар давомида фаолият юритган “Бутуниттифон худосизлар” уюшмасининг диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига қарши даҳрийлик сиёсатининг бош ташкилотчиси бўлганлигини очиб беринг?
2. XX аср 20-йиллари охирида совет ҳокимиятининг даҳрийлик сиёсати тарғиботчиси бўлган матбуотлари ҳақида маълумот беринг?
3. “Худосизлар уюшмаси”га кимлар, қайси касб эгалари жалб этилган, уларнинг мақсади, вазифалари нималардан иборат бўлган?
4. Диний байрамларда диндорларга ва уламоларга муносиб зарба бериш учун фаолият олиб борган “худосиз” мухбирлар уюшмаси фаолияти қандай оқибатларга олиб келди?
5. Совет ҳокимияти томонидан ташкил этилган, оммавий равишда “худосиз”ликни тарғиб қилувчи марказлар ҳақида фикр юритинг?
6. “Худосизлик”ни тарғиб қилувчи лекторлар курси амалга оширган ишларини диний муассасалар фаолиятида қолдирган аянчли оқибатларини очиб беринг?

2-маъруза. Мусулмон уламоларининг қатағон қилиниши

Режа:

1. Ўзбекистон ССРда совет ҳокимиятининг мусулмон диний муассаса ва ташкилотларга ҳамда диндорларга нисбатан шавқатсиз ва зўравонликдан иборат сиёсатининг дастлабки босқичи.
2. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати даврида диний уламоларнинг қатағонликка тортилиши.
3. Ўзбекистонда қатағонликка учраган диний уламолар ва уларнинг тарихий тақдири.
4. 1937-1938 йиллардаги “Катта террор” даврида уламолар фаолиятига чек қўйилишининг фожиали оқибатлари.

XX асрнинг 20-30-йилларида совет ҳокимиятининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий сиёсати соҳасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимини қарор топтиришга қаратилган кескин ўзгаришлари жамиятда барча табақалар сингари диний уламоларга ҳам катта зарба берди. Диндорлар ва дин аҳлларига қилинган ошқора тажовуз узоқ вақт ўзларини ўнглай олмайдиган даражада салбий таъсир қилди.

Ўзбекистонда ер-сув ислоҳотининг ўтказилиши (1925-1929-йй.), хотин кизларни озодликка олиб чиқишга қаратилган “Хужум” компанияси (1927-1928-йй.), кишлок хўжалигини жамоалаштириш сиёсати (1929-1932-йй.), айнан ушбу аграр ўзгаришлар билан бир даврда амалга оширилган кулоқлаштириш сиёсати ҳамда 1937-1938-йиллардаги оммавий қатағонлар даврида диний уламолар катта жабр кўрдилар. Юқорида таъкидланган жараёнлар давомида маъмурий буйруқбозлик тазими ва шахсга сиғинишнинг кучайиши туфайли ҳаёт қаттиқ исқанжа остида қолди.

Совет ҳокимияти ўзининг салбий натижаларини берган ислоҳотларини ўтказар экан, жамиятда кишиларнинг исломий маънавият таъсирида асрлар оша яшаб келаётган ҳис-туғуларини оёқ-ости қилди.

Ўзбекистон ССРда ўтказилган ҳар бир тадбир жамият аъзоларининг катта қисмига қарши қатағонлик муҳитини вужудга келтирди. Бундай таъқиб ва тазйикдан диний уламолар кўпроқ жабр кўрди. Республикадаги номуқобил вазият, совет ҳокимиятининг миллий ўлкалардаги зўравонлик сиёсати охир оқибат бу режимга қарши халқ оммасини узоқ вақт давом этган қуролли қаршилик кўрсатиши ҳаракатини келтириб чиқарган эди. Совет тузумига муҳолифатда бўлган кучлар ҳамда совет даври тарихи адабиётларида “аксилинқилобчилар” деб баҳонланган ташкилотлар фаолияти дастак қилиниб, диний уламолар тазйиқ остига олинди. Уларга “босмачиларга кўмаклашгани, босмачиларни яширгани, босмачиликда иштирок этгани, улар билан шерикчилик қилгани, жосуслиги, аксилинқилобий ташкилотларга аъзо бўлгани, аксилинқилобий тарғибот юритгани, террорчилиги, босмачиларга ғоявий раҳнамолик қилгани” каби айблар қўйилиб, жазога тортиш оммавий тус олди. Мулла, шайх, қози, имом, аълам ва мутаваллилар бой, кулоқ бўлгани ёки уларнинг йирик заминдорларга хайрихоҳлиги ҳам қатағон қилинишига сабаб бўлган.

1930-йил 22 февралда бой ва кулоқ бўлгани, босмачиларга кўмаклашгани, босмачиларни яширгани айби билан 11 киши отувга ҳукм қилинган. Уларнинг орасида ўз даврининг билимдан уламолари: Шаҳобиддин Омонов, Мамадали Эшон Исоқов, Мулла Фозил Оқилов, Ҳолматхожи Мирзалиев кабилар бўлган.¹

Ўша йилнинг апрел ойида аксилинқилобий ташкилот гуруҳларида иштирок этгани ва аксилинқилобий тарғиботчиликда айбланиб 110 нафар диний уламолар қамоққа олинган. Улар ОГПУ қамоқхоналарида қатъий режим остида сақланиб, терговга берилган.²

Совет ҳуқуқ-тарғибот идоралари тергов жараёнида ҳеч қандай айби бўлмаган, ўзининг инсоний шаъни ва ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб чиққан

¹Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. Тошкент: Шарк, 2003. Б. 170.

²Ўша асар.-173-б.

диний уламоларнинг кўпчилигини олий жазо - отувга ҳукм қилган. Жумладан, 1937-йил 27-октябрдаги “Учлик” йиғилишининг 5054-сонли ишида Носирхонтўра Камолхонтўраевнинг тақдири баён қилинган. Унда Носирхонтўра Камолхонтўраев (56 ёшда, тожик, бой, хўжалиги тугатилган, машхур мударрис, Қўкон мухторияти ҳукуматининг собиқ вазири, Наманган руҳоният идорасида ҳам раислик қилган, 1925-1928-йилгача советларга қарши фаолияти учун сургунда бўлган) иши кўрилиб, отувга ҳукм қилинди деб ёзилган.¹

Бу каби маълумотларни кўплаб келтириш мумкин. Аксилинқилбий тарғибот юритган, террорчи, оммавий чиқишда иштирок этган каби ўнлаб айблар билан бутун Ўрта Осиё қамокхоналарида 1930 йил июнига қадар 51 нафар уламо айнан босмачиларга шерикликда, 59 та уламо жосусликда, 1 та уламо нолегал чегарадан ўтишда ва 1 та руҳоний сохта пул чиқаришда айбланиб, тергов беришга мажбур бўлган.²

Совет ҳокимиятининг жазо идоралари Республиканинг барча вилоятларидаги мусулмон уламолари ҳисобланмиш имом, эшон, сўфи, қори, мударрис, мутавалли, шайх кабиларнинг аниқ рўйхатини олиш, улар ҳақида маълумот тўплаш, аввал ким бўлган, нима ишлар билан шуғулланганлиги ҳақида ички ишлар назорат органлари томонидан тафтиш ишлари ҳам олиб борилган. Фарғона вилоят халқ судининг 1940 йилда 13 та диний уламолар иши юзасидан ҳукм қилган қарорига асосан 8 киши турли муддатларга қамок жазоси белгиланганлиги, 5 кишига эса енгил жазо чоралари қўлланилганлиги таъкидланган. Ушбу ишни қайта кўриб чиқиш, жазо чораларини кучайтириш, айниқса, Қўкондаги турли масжидларда имомлик қилган Обид Мирзохидов, Юсуфбоев, Мирзабой Қорабоев кабиларнинг 1938-1940 йиллардаги фаолиятини чуқурроқ ўрганиш вазифаси топширилган.³

¹Ўша асар.-177-б.

²Шамсутдинов Р. Қишлоқ жожеаси: жамолаштириш, кулоклаштириш, сургун. -Т., 2003. -183-б.

³ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 70-иш, 44-варак.

НКВД ва ОГПУ идораларининг масъул “Учлик” аъзолари “яширин фаолият олиб бораётган” диний уламоларни асоссиз ва айбсиз таъқиқ остига олганлиги бирламчи хужжатлар орқали маълум бўлади.

Уламоларни қатагон қилиш омилларидан бири сифатида уларни давлат томонидан берилётган нафақалардан маҳрум қилиш воситаси ҳам қўлланилган. Фарғона вилоят соғлиқни сақлаш бўлими динга қарши тарғибот ячейкасининг ҳисоботида 1938-1940-йилларда Марғилон шаҳрида 45 нафар уламолар давлат ҳисобидан нафақа олиши, Қўқон шаҳрида ҳам 50 га яқин диндорлар нафақахўрлиги қайд қилиниб, уларни давлат нафақасидан маҳрум қилиш ҳақидаги қарор қабул қилинган.¹

Диний уламолар ва диндорларга қарши кураш, уларнинг белгиланган солиқларни ўз вақтида тўламаганлиги айби воситаси билан ҳам олиб борилган. Бундай уламолар иши жойларда Халқ судлари ҳукмига топширилган. 1939 йил Фарғона вилоятининг №18 бўлимига қарашли Халқ судида 68 нафар диний уламолар иши кўрилиб, уларга 79 456 сўмлик солиқни тўламаганлик айби юклатилади. 1940 йилнинг биринчи ярмида молиявий ташкилотлар томонидан 61 нафар уламо 129 586 сўм солиқ тўламаганлиги аниқланди. 1940 йилнинг 20 июнида вилоят Халқ судида 126 кишининг иши кўрилиб, уларнинг барчаси уламолардир,² деб маълумот берилади архив хужжатларида.

1940 йилда республиканинг энг йирик вилоятларидан бири бўлган Фарғонада 3 000 дан ортиқ уламолар рўйхатга олинган. Уларнинг кўпчилиги Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Чуст, Асака, Кува каби шаҳарларда яширин ёки очик фаолият олиб бораётган масжид имомлари, муҳалла муллалари, қори ва отинбибилар бўлиб, солиқ юки туфайли баъзилари ўз диний вазифаларидан воз кечиб, деҳқончилик ёки хунармандчилик билан шуғулланишга мажбур бўлганлар.

¹ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 68-иш, 8-варақ.

²ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 68-иш, 8, 8-варақ. орқ.

1939 йилда Фарғона вилоятидаги 316 нафар уламога 621 511 сўм солиқ солинган бўлса, 1940 йилда 367 нафари солиққа тортилган ва уларнинг зиммасига 798 754 сўм тўлашлик мажбурияти юклатилган.¹

Айрим шаҳар ва туманларда барча масжидлар ёпиб қўйилганлиги ва баъзи аҳолининг диндор қатлами яширин равишда уйларида ибодат қилишар эди. Ҳатто, партия ва совет органларида фаолият олиб бораётган инжисларнинг фарзандларига хатна морасимини ўтказиш эскилик саркити шифатида танқид остига олинди.²

Санокли қолган бўлишига қарамасдан масжид имомлари, хатна мпросимларда иштирок этувчи муллалар «Худосизлар» уюшмасини талаби билан жойларда шаҳар, вилоят ва туман молия бўлимлари томонидан солиққа мажбурий тортилган. Бухоро шаҳридаги муллалардан 5 киши 1939 йилда шаҳар молия бўлимига келмаганлиги, Мирза Ибрагимов, Марям Паканаева, Рафаэлов, А.Парпиев, Нуриэл Парпиевларга нисбатан жиной жазо белгилаш кўрсатилган. Бухорода ишлаб турган 6 та масжидни солиққа тортиш (14-жадвал) ва имомларига белгиланган солиқ миқдори 1939 йилда қуйидагича бўлган.³

1-жадвал

№	Масжидни жойлашган ҳудуди	Масжид бошқарувчи-сининг фамилия, исми	Ажратилган		Жами	1. IX. 39 й. учун тўлов	Тўлама-гавлигига қанда
			Ер солиғи	Қурилиш жойи учун солиқ			
1	Янги маҳалла -70	Ишанов Хайдар	67р. 65к	113р. 43к.	181р. 08к	84р. 14к.	96р. 94к.
2	Чапаев кўчаси	Фахриддинов Насриддин	30р. 80к	76р. 62к.	107р. 42к.	-	104р. 42к.
3	Республиканская	Болтаев Ёдгор	135р. 93к	339р. 75к.	779р. 71к	40 руб.	439р. 71к

¹ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 32, 68-н., 15, 39, 40-варак.

²ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 1859-иш, 100-варак.

³ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 1269-иш, 131-варак.

4	Свабода кўчаси №7	Қосимов Ябо	30р. 50 к.	-	30 р. 50 к	15р. 25к.	15р. 25 к.
5	Мехнат кўчаси	Аҳмедов Карим	29р. 50 к.	-	29р. 50к.	-	29р. 50 к.
6	Охунбобоев кўчаси	Шуқуров Шариф	79р. 25 к.	-	79р. 25 к.	-	79р. 25 к.
Жами			373р. 63к.	529р. 80к	907р. 46к.	139р. 39к	768р. 07к.

Жадвалда кайд этилган масжид имомлари нафақадан маҳрум қилинган, шунингдек улардан, ер солиғи, қурилиши солиғи талаб қилинган. Масжидларга хайриялар тушуми кам бўлганлиги учун имомлар солиқ тўловидан қарз бўлиб қолган. Натижада жадвалда кайд этилган қарздорлик миқдори келиб чиққан.

Республиканинг бир қатор вилоят ва туманларида масжид қурилиши, диний урф-одат ва анъаналарни бажарилиши совет тузумига душманлик тарзида қаралган. Ғаллаорол тумани Сталин номли колхоз раиси Шодиев диний уламо Қурбон Маҳсум билан ҳамкорликда кулок Қаршибой Шапаевни дафн этиш маросимига 600 колхозчини йиғиб олиб, дала ишларини боришига тўсқинлик қилганликда айбланган. Шунингдек, Бухорода шойи фабрикаси парторги ўғлини суннат қилганлиги учун партия бюросида танқид остига олинади ва огоҳлантириш берилади.¹

Юқоридаги воқеалардан ҳеч қандай жиддий аҳамиятга эга бўлган ҳатоликлар мавжуд бўлмаса ҳам масалага сиёсий рух берилганлиги эътироз туғдирмайди.

Оз сонли рухонийларни ҳам йўқотиш мақсадида республикадаги ҳуқуқ-тарғибот органлари, молия идоралари ҳамда «Худосизлар» уюшмаси ҳамкорлигида, уларни муттасил солиққа тортиш орқали фаолиятини бутунлай тўхтатиш режалаштирилган. 1938-39 йилларда

¹ЎзР МДА, 837-фонд, 32-руйхат, 1859-иш, 10-варақ.

республикада солиққа тортилганларни тўлов микдорини оширилганлигини кўришдаги жадвал (15-жадвал) фикримизни далиллайди.¹

15-жадвал

Солиққа тортилган хўжалик турлари	1/IV.1938 йилдаги ахволи					1939 йил 1/IV. гача ахволи					Ўсиш	
	Хўжаликлар сони	Даромад суммаси	Солиқ суммаси	1 ярим йиллик	1 ярим йиллик хўжалик солиғи	Хўжаликлар сони	Даромад суммаси	Солиқ суммаси	1 ярим йиллик даромад суммаси	Баралоччи хўжалик солиғи	Даромад	Солиқ
Майда хунармандлар	2063	13.292410	2.547441	6247	1231	1091	9.978637	2.017263	9146	1848	42.3	50.1
Диний муассасаларга қарашли жойлар	40	12.8480	27.359	3212	593	19	63.238	22.582	3328	1188	3.6	100.3
Уй эгаларининг кишлсқ хўжалиғи махсулотларидан олган даромадлари	133	554053	114907	4241	863	115	338100	45700	2940	397	-	-

Жадвалга эътибор берилса, 1938 йилга нисбатан диний муассасаларга қарашли хўжаликлар сони солиқ юки оғирлигидан 1939 йилда икки бараварга камайиб кетсада, солиқ микдори тўлови ушбу йилда тўрт бараварга кўпайтирилган. Бу ҳолат диний муассасалар фаолиятини бутунлай тўхтаб қолишга олиб келган.

Хоразм вилоятининг Кўшкўпир туманидаги Незаҳос қишлоғида истиқомат қилувчи диндор Отамурод Курёзов бир марҳумга жаноза ўқибди. Унга мурда эгалари 2 сўм берганлигининг гувоҳи бўлган молия вакили Отамурод Курёзовга 2200 сўмлик солиқ варақасини тутказди. Ушбу маблағни топа олмаган О.Курёзов билан бирга 7 та диндор уламо эскилик тарафдори сифатида ҳибсга олинган.²

¹ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 1269-иш, 146-варақ.

² Отамурод отани отганлар ким? // Ислам нури, 1992, №13. -4-б.

Шаҳар ва қишлоқлардаги маҳаллаларда жойлашган ҳар бир масжид улардаги дин хизматчилари аниқ ҳисобга олиниб, солиқдан четта қолмаслиги назоратга олинган.

Архив ҳужжатларидан бирида Андижон шаҳридаги Камини маҳалласида солиққа тортилган масжидлар рўйхати келтирилган. 1939 йилнинг ўрталарида ушбу маҳалладаги Бувоси-одон (3700 сўм), Эскили (450 сўм), Ишон кўча (250 сўм), Маъруф кўча (55 сўм), Жамол-тароқ (55 сўм) масжидларига солинган солиқлар суммаси кўрсатилган.¹

1937-38 йиллар сиёсий катагонлар даврида Ўзбекистон ССРдаги ҳукумат ва партия раҳбар ходимларига халқ душмани ёрлигини ёпиштиришда, атеистик тарғиботни олиб боришда етарли эътибор бермагани, «Худосизлар» уюшмаси ишhini барбод қилганлик айби ҳам юкланган. «Акмал Икромов, Қурбон Берегин каби халқ душманлари Бутуниттифок «Худосизлар» уюшмаси Марказий Советини барбод қилганлар, бундан 3-4 йил аввал (1933-34 йиллар) Ўзбекистондаги «Худосизлар» уюшмасида 90 минг аъзоси бўлган. Республика «Худосизлар» уюшмасининг раиси Холмуродовнинг зарарқундаларча муносабати тўғрисида ундан кейинги йилларда Ўзбекистонда бирорта ҳам ячейка очилмаган. Холмуродов ўз атрофида «Троицкий»чи Икромовни, ишқас Мамедовни ва келгинди Кушенниковни тўплаган. Биз «Худосизлар» уюшмаси Марказий Советини халқ душманларидан тозалаб, бу ишни охиригача етказишимиз зарур»²-дейилган эди. Ўзбекистон ССР «Худосизлар» уюшмаси марказий фаолларининг 1937 йил ноябр ойидаги ушбу йиғилиш иштирокчилари Бутуниттифок «Худосизлар» уюшмасининг раиси Ем. Яраславскийга мактуб йўллаб, қуйидагиларни айтади: ««Троицкий», «Бухаринчи», «Риковчи» айғоқчи ва қўпуровчиларнинг

¹ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-руйхат, 32-иш, 76-варак.

²ЎзР МДА, 94-фонд, 5-руйхат, 2007-иш, 20-варак.

фиолияти туфайли Ўзбекистонда «Худосизлар» уюшмасининг иш фиолияти барбод қилинди»¹-деб таъкидланган.

Ўзбекистон ССР «Худосизлар» уюшмасининг Худойназаров иммасига, уюшма фаолиятини янада кучайтириш, чекка туманларгача қинга қарши кенг ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш юклатилган.²

1940 йилнинг ўрталарида Ўзбекистон ССР ХКС раиси номига йўлланган маълумотлардан бирида республикада дин пешволарининг сони 519 эканлиги, Тошкент шаҳрида 111 та масжиддан 30 та имом, Қўқонда 24 та масжид ҳисобида 11 та имом, Бухорода 6 та масжидда 6 та имом фаолият кўрсатаётганлиги маълум қилинади.³

Бу фактлар тўлиқ берилмаган бўлиб, ҳар бир вилоят мутасаддилари қинга қарши тарғибот ишларини юқори кўрсатиш мақсадида ҳам ҳисоботларда камайтириб кўрсатишга ҳаракат қилган.

Халқ судларининг маҳаллий вакиллари суд жараёнида айбдорлиги исботланмаган уламоларни озод қилган ҳолатларда уларнинг ўзлари жавобгарликка тортилган. Хужжатларнинг бирида Қўқон шаҳар №4 участка Халқ суди судьяси Қўшматов 14 нафар хавfli ва солиқ тўламаган диний идоралар хизматчилари ишини асоссиз ёпганлиги учун судга тортилган.⁴

Мусулмон уламоларини қатагон қилиш омилларида яна бири, ҳукумат раҳбарларининг жойлардаги совет маҳаллий бошқарув идоралари аъзолари томонидан шахсий адоват туфайли ҳам содир этилди. Ҳокимиятни адолат билан бошқармаганлиги, порахўрлиги, ахлокий бузуқлиги, иккиюзламачилиги учун баъзи диний уламолардан танқидга учраган мутасадди раҳбарлар вақти келганда, бундай уламолардан ўч олиш

¹ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 2007-иш, 21-варақ.

²ЎЗР МДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 2007-иш, 22,23,24-варақ.

³ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 1859-иш, 99-варақ.

⁴ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 68-иш, 9-варақ.

холатлари ҳам учраб турган. Диний уламоларга ёшларга диний таълим бериб уларни нотўғри йўлга бошлаётганлиги, чалғитаётганлиги каби асоссиз айблар ҳам қўйилган. “Фарғона вилоят Норин туманидаги Каттаёйдоқ қишлоғида яшовчи Мелибой халфа аини дамда ҳеч қаерда ишламасдан, ёшларни диний таассурот билан йўлдан урмоқда баъзилардан пул олиб тумор қилиб берган. Шунингдек, кўплаб ҳар хил ёшдаги одамларни уйига тўплаб диний суҳбатлар уюштирган. Унинг таъсирида қишлоқда рўза тутувчилар кўпайиб кетган”¹ – деган айбномаларни кўплаб учратишимиз мумкин.

1930 йилларнинг охирларидан бошлаб, тўғридан-тўғри диндор бўлгани учун, диний маросимларда қатнашгани ҳамда унда хизмат кўрсатгани, даромад олгани учун ҳам таъкиб остига олиш авж олдирилган. Жумладан, Абдуолим Тоғаев деган шахсга нисбаатан пахта йиғим-терими даврида диний маросимларни, Рўза ҳайитини ўтказиш орқали пахта йиғим-терими муддатини атайин узайтирганликда айбланган. Уни миллатчи унсур, босмачилар малайи, мулла, гуруҳ тузиб диний йиғилишлар ўтказиб туриши баҳонаси билан отувга ҳукм қилинади. Бундай айблар Жўрабой Ахмадалиев, Мирзабой Мирзаев, Абдукарим Абзалов каби шахсларга ҳам қўйилган. Уларга диний маросимлар ўтказиш баҳонасида советларга қарши тарғибот олиб бориш мақсадини кўзлаганлиги билан боғлиқ айблар қўйилган. Ҳатто бу йиғинда қатнашган кишилар ҳам жиноий жавобгарликка тортилган, баъзилари отувга ҳукм қилинган. Масалан, Абдуолим Тоғаевнинг йиғинларида иштирок этган 7 киши отувга маҳкум қилиниб, 3 киши 10 йилга озодликдан маҳрум қилинган.²

Шунинг учун қатағонлик сиёсати авж олган 1937-1938-йилларда мусулмон байрамларини ўтказиш, Қуръони Карим, Хадиси шарифни мутоала қилиш, ислом дини билан боғлиқ бўлган урф-одатларни бажариш

¹ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 70-иш, 116-варақ.

²Шамутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожели оқибатлари. – Т.: Шарқ, 2001. – 216, 218, 222, 223, 239, 240-б.

инириин равишда ўтказилган. Бундай тадбирларда, беғараз йиғинларда, митракаларда тўпланганлар, уламолар билан мулоқотда бўлганлар ҳақида ҳибар берилса, улар албатта, аксилинқилобий ташкилот мажлиси интирокчиси сифатида ҳибсга олинган. Уламоларни жамият аъзолари сифидан ўчириш, уларни ўзлари яшаб турган жойлардан бадарға қилиш, кулоқлаштириш воситалари қўлланилган.

Ўзбекистон ССРдан кулоқ қилинган хўжаликларнинг кўпчилик аъзолари рухонийлар эди. 1930-1933 йилларда Украина, Сибир, Қозоғистон, Шимолий Кавказ каби ҳудудларга ҳамда республиканинг ўзидаги 17 та кулоқ кишлокларига мажбуран кўчирилганларнинг анча қисмини уламолар ва уларнинг оилалар ташкил қилган.

Ғарбий Уралга сургун қилинган кулоқлар орасида Мулла Байрам Байрамгелди (Қорақалпоғистон), Имом Муллажўра Мадийёров (Наманган), Имом Заки Мелибоев (Термиз), Эшон Муллакомил Ёқубов, Мулла Иброҳим Ёқубов, Мулла Маматқул Сафаров, Эшон Абдумалик Эримбетов каби уламоларнинг исми шарифлари келтирилади.¹

Уламоларни колхозлардан ҳайдаш, сайлов ҳуқуқидан махрум қилиш, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишга мажбур қилиш каби чора тадбирларини қўллаш каби қатағонлик сиёсати ҳам қўлланилади.

1931 йил баҳорида фақат Марҳамат ва Мирзачўл туманларида 4910 киши колхозлардан чиқарилган, жумладан, 145 киши рухоний, Ўзбекистондаги турли туман колхозлардан 7400 нафар кулоқ, мулла, савдогар сифатида ҳайдалган.²

1932 йил 21 майда Ўз ССР ХКС 211-сонли кулоқ хўжаликларининг белгилари тўғрисидаги қарори қабул қилиниб, унда кулоқ хўжаликларнинг 15 та хусусияти кўрсатилган белгиларнинг олтинчисида “диний

¹Шамсутдинов Р. Кишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. – Т.: Шарқ, 2003. – 237-238-б.

²Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Т., 2003. 91-б.

маросимларда хизмат кўрсатишдан олинадиган даромади учун кулоқ қилинсин” – деб ёзиб қўйилган. Колхозлардан ҳайдаш, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби омиллар билан бирга ўз уйида таъқиқ қилинган китобларни сақлаётганлиги, уларни тарғиб қилганлиги, қўлёзмаларни яширганлиги, маслакдошларига берганлиги, арабча ёзувни ўргатганлиги учун ўқимишли уламолар конун идоралари олдида жавобгарликка тортилиб, турли-туман жазо чоралар қўлланилган. Диний уламоларнинг кадр киммати, шаъни ва ор-номуси оёқ-ости қилиниб, уларни ҳуқуқ тартибот идораларига олиб бориш, милиция ходимлари томонидан бостириб кириб тинтув ўтказиш, қуролланган навқарлар орқали босим ўтказиш, дўқ-пўписа йўли билан кўрқитиш каби усуллар орқали амалга оширилган. Қаттиқ таъқиқ остига олинган уламоларнинг бир қисми ўз оилалари билан хорижий мамлакатларга чиқиб кетганлиги, уларга оддий халқ вакилларининг ҳам эргашганлиги билан боғлиқ маълумотларни кўплаб келтириш мумкин. Бу борада тарихчи олимлар Р.Шамсутдинов ва Ш.Ҳайитовларнинг илмий тадқиқотларида бой маълумотлар келтирилган.¹

Ватандан маҳрум бўлган, қаттиқ режим ва комендантлик назорати остида яшаб турган сургундаги “кулоқлар”га, диндор ва уламоларга никоҳ тўйи, хатна маросими, Рўза ва Қурбон ҳайитини байрам қилиш, хатми Қуръон, аза маросимларини ўтказиш қатъий таъқиқлаб қўйилди. Бундай удумлар мутлақо махфий ҳолда, ярим тунда, бир кечада 6-7 хонадонда уюштирилган. Хатна қилиш учун кўплаб болалар тўплаб, бир кечада уста томонидан амалга оширилган. Кўчиндиларнинг, хусусан, ўзбек уламоларининг ушбу одатларни ўтказганлиги маълум бўлса, жавобгарликка тортиш воситаси қўлланилди. Барча кулоқлар сингари диндор ва уламолар мажбуран кўчирилган узоқ ўлкаларнинг аҳоли

¹Шамсутдинов Р. Кишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. – Т.: Шарқ, 2003. – 237, 238, 239, 240, 242-б.; Ҳайитов Ш. ва б. Хориждаги ўзбеклар. – Тошкент: Фан, 1992.; Шу муаллиф. Ватан дея ватансиз қолганлар қисмати. Бухоро, 2005.; Шу муаллиф. Ватанжудоликнинг мунгли тарихи. Бухоро, 2005.

марказларида 1930-1940-йилларда қайта мартаба ҳам қагафонликка тортилди.

Хуллас, 1920 йилларнинг иккинчи ярми ва бутун 30-йилларда диний уламолар босмачиликка кўмаклашгани, уларни яширгани, аксилинқилобий ҳаракатларда иштирок этгани, совет ҳокимиятига қарши тарғибот юритгани, колхозлар тузишга қарши чиққани, кўпорувчилик қилгани, диний маросимда катнашиб солиқ тўламагани, яширин ташкилотларда иштирокчилиги, диний маросимларни бошқаргани кабилар рўкач қилиниб, катафонлик гирдобига тортилди.

Диний уламоларнинг бир қисми юқорида таъкидланган даврда отувга ҳукм қилинди, яна бир қисми узоқ ўлкаларга кулоқ сифатида сургун қилиб юборилди, анча қисми эса вазият таказосига кўра ўз оилалари билан хорижга чикиб кетишга мажбур бўлди.

Совет ҳокимиятининг диний уламоларга ноинсоний, зўравонликка асосланган сиёсати туфайли республикада ислом илми ва маънавиятидан мукаммал хабардор бўлган уламолар бутунлай йўқотилиб, уларнинг ўрнига кўр-кўрона ижрочилар, диний илмдан юзаки хабардор бўлган шахслар диний муассасалар раҳбарлигини эгаллашди. Бундай кимсалар расмангина ўз вазифаларини бажариб, юқоридан берилган буйруқларнинг ижрочиси эдилар, холос. Диний уламоларни катафон қилиш жараёнида маънавий қадриятларимиз оёқ-ости қилинди. Уламолар томонидан сақланиб келинган диний ва дунёвий илмлар ҳамда юртимиз ўтмишидан хабар берувчи нодир қўлёзмалар мусодара қилинди ёки йўқотиб юборилди.

Таянч иборалар: Маъмурий-буйруқбозлик тизими, “Хужум ҳаракати”, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, кулоқлаштириш, шахсга сиғиниш, муҳолифат, аксилинқилобчилик, “босмачи”, ОГПУ, мухторият, сургун, “учлик”, отинбиби, қори, хатна маросими, ҳайрия, суннат, жаноза, “троцкийчи”, “бухаринчи”, “риковчи”, халфа, тумор, марака, мусодара,

батрак, чорикор, дин пешволари, ислом маънавияти, нодир кўлёмалар, сургундаги кулоқлар, кўчкиндилар, сургун килинганлар.

Савол ва топшириқларлар:

1. XX асрнинг 20-30-йилларида совет ҳокимияти нинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий сиёсати соҳасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимини қарор топиши қандай оқибатларга олиб келди?
2. Хотин қизларни озодликка олиб чиқишга қаратилган “Хужум” ҳаракати диндорларга қандай фожиаларни намоён қилди?
3. Диний уламолар совет бошқарув органлари томонидан қандай айбловлар асосида сургун, қатағонлик гирдобига тортилди?
4. Диний уламоларни солиққа тортиш йўли билан жазо қўллаш чоралари қандай усуллар асосида олиб борилди?
5. 1937-1938йиллардаги сиёсий қатағонлар даврида совет ҳокимияти органлари, ҳукумат ва партия раҳбар ходимларининг баъзиларига динга қарши курашда қандай айбловлар қўйилгани ва унинг сабабларини сўзлаб беринг?
6. Иккинчи жаҳон урушига қадар Ўзбекистонда олиб борилган дин ва диндорларга қарши қатағонлик сиёсати аянчли оқибатларига яқуний хулоса беринг.

III мавзу. Совет ҳокимиятининг диний сиёсатидаги ўзгаришлар ва
сиёсий-мафкуравий тазйиқ оқибатлари
(1941-1991-йиллар)

1-маъруза. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний
бошқармасини ташкил қилиниши ва дастлабки йиллардаги
фаолияти

Режа:

1. Иккинчи жаҳон уруши арафасида ва урушнинг дастлабки йилларида совет ҳокимияти нинг дин ва диний муассасаларга муносабатининг ўзгариши.
2. Совет ҳокимияти иккинчи жаҳон уруши йилларида фашизм устидан галаба қозонишга барча халқларни сафарбар этиш мақсадида диний муассасаларга нисбатан “юмшоқлик” сиёсати йўлини тутиши. Ўрта Осиё республикаларида диний марказларнинг ташкил этилиши.
3. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг уруш йилларида фашизм устидан галаба қозонишга қўшган ҳиссаси
4. Иккинчи жаҳон уруши якунланиши арафасида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси томонидан диний таълимни қайта йўлга қўйилиши.

СССРда яшовчи халқлар ва миллатлар тарихида фожели оқибатларга сабаб бўлган, олти йилдан ортиқ давом этган иккинчи жаҳон уруши ҳукуматнинг ички сиёсатида, жумладан диний сиёсатни ҳам ўзгаришига ўз таъсирини ўтказди. XX аср 20-30 йилларида диний муассаса, ташкилотлар зўравонлик билан тугатилган, дин арбоблари эса катагон ва қирғинга учраган эди.

Совет-герман frontiда ҳарбий ҳаракатлар бошланган дастлабки йилларда ҳам даҳрийлик сиёсати давом этди. Фарғона вилояти партия комитетининг пойтахт Тошкентга йўллаган докладиди: 1941 йилнинг

биринчи ярмида динга қарши 17 та маъруза ўқилганлиги, ушбу маърузаларни 1461 киши тинглаганлиги қайд қилинган.¹ Қурбон хайити ва Рўза хайити билан боғлиқ диний байрамларга қарши йўналтирилган тадбирлар, «Рўзанинг диний моҳияти»ни очувчи маърузалар ўқиш давом этаётганлиги ҳам ахборотларда қайта-қайта хабар қилинади.² Масжидларнинг имомлари ва диндорлардан 1941 йилда ҳамон солиқ олинарди. «1941 йил Қўқондаги 138 масжиддан 18 таси мусулмонлар хизматида бўлиб, 16 имомга солиқ солинганлиги»³ -архив хужжатида хабар қилинган. Ҳатто, ушбу йилда «Курашчан худосизлар» уюшмасининг ячейкалари, ташкилот аъзолари сафи ҳам ўсиб борган. Агар Фарғона вилояти бўйича 1941 йилнинг 1 кварталда 413 та худосизлар ячейкаси ишлаб турган бўлса, 2 кварталда 530 тага етиб, улар сони 117 тага кўпайган. Уюшма аъзолари эса 9623 тадан 12298 тага кўпайиб, миқдорий ўсиш 2675 кишини ташкил этган.⁴

Бирок урушнинг дастлабки йилларидаги СССР мувоффақиятсизликлари, ҳарбий фронтлардаги мағлубиятлар ва сон-саноксиз инсон ва техника ресурсларидаги йўқотишлар ҳукуматни ҳарбий шароитда эҳтиёткорлик билан ички сиёсат юритишга мажбур қилди. Уруш шароитида совет давлатининг раҳбарлари ватанпарварлик туйғуларини турли миллат ва элатлар орасида кучайтириш воситаси сифатида диний эътиқод туйғуларини ҳам муҳим омил бўла олишини кўзда тутганди.

«Халқлар отаси» И.В.Сталин СССР Қурулди кучлар Бош қўмондони, Давлат Мудофаа қўмитаси раиси сифатида 1941 йил 3 июлда яъни урушнинг дастлабки кунларида радио орқали ва 1941 йил 6 ноябрдаги сўзлаган нутқида ҳам диний муассасалар, руҳоний ва диндорлар ҳақида сукут сақлади. Мазкур нутқларда барча халқларни ҳукумат ва партия

¹ЎзРПДА. ФВБ. 1-фонд, 6-руйхат, 82-иш, 8-варақ.

²Ўша жойда. 8-варақ.

³Ўша жойда. 86-варақ.

⁴ЎзР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-руйхат, 82-иш, 10-варақ.

штрофида бирлашишга, совет давлатини ҳимоя қилишга, миллий-маданий бойликларни асраб қолиш ва социализм мудофаасига даъват қилган эди. Уруш бошланиши билан айрим ҳарбий қисмларда атеистик маъруза ва суҳбатлар уюштирилганлигини ҳисобга олмаган ҳолда қайд қилиш мумкинки, динга қарши оммавий кураш бир оз бўлсада пасайган эди. 1941 йил июл ойидан бошлаб «Безбожник» журнали ва унинг турли республикалардаги ҳар хил номларда чоп этиладиган ва унга ўхшаш барча журналлар нашри тўхтагилди. Таъкидлаш жоизки, 1941-1945 йилларда мудофаа характерида бўлмаган тинчлик даврида чоп этилиб турган бир қатор матбуот органлари ҳам вақтинча ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлган эди.

Уруш йилларида барча миллат ва элатлардан эркак аҳоли фронтларга сафарбар қилинди, фронт ортидагилар эса уруш эҳтиёжлари учун кечаю-кундуз тинимсиз меҳнат қилиб, бор топганлари ва бор-будларини жангчиларга юбориб турди. Тарихий давр шуни тақазо қилар эдики, жамият аъзолари ўртасида синфий душманлик ва дискриминация сиёсатини давом эттириш фақат зарарли бўлар эди ҳолос.

XX аср 30йиллардаги қатағонлардан омон қолган СССРнинг душман истило қилган ҳудудлардаги кўпгина руҳонийлар ва черков хизматчилари Ульяновск (Симбирск) шаҳрига кўчирилган эди. Иккинчи жаҳон урушида туб бурилиши тарихини бошлаб берган Сталинград ва Курск ёнида қозонилган ғалабалар (1943-44йй), Совет Иттифоқи урушни ғалаба билан яқунлашини намоён қилиб қўйди.

И.В.Сталин ғарбдаги Иттифоқчилар (АҚШ ва Англия) кўнглини тинчйтиш учун ва ташқи дунёда демократия учун курашувчи давлат бўлиб кўриниш мақсадида 1943 йил майда коммунистик интернационални тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган, виждон эркинлиги, диний маросим ва ибодатларга тўсиқларни олиб ташлашига тўғри келган эди. Аслида эса проваслав черковлари, мусулмон ўлкаларда масжид ва мадрасаларнинг бу

даврда қайта фаолиятини бошлаши, уруш йилларида ўз оталари, эрлари, ўғиллари кабилардан ажралган миллионлаб инсонларнинг хохиш иродаси туфайли рўй берган эди.

1943-йилнинг 4-сентябрида И.В.Сталин ва унинг ўринбосари В.М.Молотов рус черковининг метрополитлари Сергей, Алексей ва Николайлари билан учрашиб узоқ давом этган суҳбатда рус черковининг устави, тартиб қоидаларини ишлаб чиқишга руҳсат берган эди. Ўша рус черковининг йигинида бор-йўғи 19 та епископ, 3 та митрополит қолганлиги аниқ бўлди.¹

Уруш йилларида совет давлатининг аслаҳоналаридан бирига айланган, фронтни моддий эҳтиёжлар билан таъминлаган Ўзбекистон ССР ҳудудида ҳам мусулмон дини ва диндорларнинг таъқиби тўхтатилиб, «Худосизлар» журнали, «Худосизлар» уюшмаси каби нашр ва муассасалар фаолиятига чек қўйилди.

Лекин, масжид ва мадрасалар хонақоҳ ва қорихоналар XX аср 20-40 йиллари давомида олиб борилган шавқатсиз дахрийлик сиёсати натижасида маданий оқартув муассасаларига, касалхона, омбор, ётоқхона, артель, «Қизил чойхона», «отхона», «пивахона», «қамокхона»ларга айлантирилган эди. Биргина Қорақалпоғистоннинг Чимбой шаҳри ва туманларида 7 та намозхона биноси бўлиб, ушбу бинолар болалар боғчаси, касалхона, дон тайёрлаш пункти, талабалар ётоқхонаси кабиларга айлантирилган эди. Кўнғирот туманидаги 2 та масжид биноси вайрона ҳолатида, 3 та намозхона биносидан 2 таси дон сақлаш омбори, 1 таси қамокхона эҳтиёжи учун ажратилган. Хўжайли туманида эса 11 та масжиднинг барчаси болалар боғчаси, кўзи ожизлар ётоқхонаси, дон, ёғ сақлаш омбори, озик-овқат комбинати, колхозчилар уйи, кутубхона ва инвалидлар артели ҳисобига берилган. 1943 йил 1 январига қадар маданий-

¹ Алесеев В. А. Иллюзии и догмы. М., 1991. С. 345, 346.

оқартув ташкилотлари таянчи бўлган клубларнинг асосий қисми ҳам колхозларда масжид ва корихона биноларида фаолият юритар эди.

1943 йил 1 январда Ўзбекистон ССР Халқ маорифи вазирлиги ва колхозларга қарашли клуб муассасалари аҳволи тўғрисидаги йиллик ҳисоботида (16-жадвал) куйидаги рақамларни кузатиш мумкин:¹

16-жадвал

№	Клуб муассасаларининг турлари	Клуб муассасалари сони	Дахрийлик билан машғул бўлганлар	Кружоклар сони
1.	Уқув зали	242	228	46
2.	Қизил чойхона	543	-	5
3.	Қишлоқ совети клуби	68	-	7
4.	Туманлар маданият уйлари	62	257	135
5.	Туманлардаги клублар	46	934	106
6.	Пионерлар уйи	12	19	60
7.	Давлат бюджети ҳисобида турувчи бошқа типдаги клублар	12	17	18
8.	Колхоз клублари	298	43	367

Жадвалдан шу нарса маълум бўладики, ушбу йилларга келиб клуб муассасалари миқдори аввалгидан кам бўлса-да, динга қарши машғул бўлган лекторлар сони ҳали ҳам салмоқли эди.

Динга эътиқод қилувчи аҳолининг иккинчи жаҳон уруши тарихий вазияти туфайли фаоллиги ошди. Совет ҳукумати ўзи учун оғир синовлар даврида жамиятнинг барча аъзоларини фашизм устидан ғалаба қилишга сафарбар этиш мақсадида диний омилни ҳисобга олди. Юқоридаги омиллардан келиб чиқиб диндор аҳолини бирлаштирувчи диний муассаса ва ташкилотлар тузиш ҳуқуқи қайта тикланди.

Ушбу диний марказни тузиш таклифи билан 1943 йилда шайх Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон Ўзбекистон Республикаси Олий Совети

¹ЎЗР МДА, Р94-фонд, 5-рўйхат, 4385-иш, 19-варақ

раиси номига бир неча бор ёзма мурожаатқилган эди. Ниҳоят, 1943 йилнинг 31июлида СССР Олий Совет Президумининг қарори билан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари фаолиятини бошқарув маркази ролини бажарадиган маҳсус идора тузишга рухсат берилди.¹

Марказ қароридан сўнг диний бошқарма тизилмасини ишлаб чиқиш учун Ўрта Осиёдаги беш Республиканинг кўзга кўринган, диний уламоларидан маҳсус таркиб тузилди. 1943 йил сентябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари маслаҳат кенгаши Россия Европа қисми ва Сибир мусулмонлари диния бошқармаси раиси шайх Абдурахмон Расулий ва Москва мусулмонлари бош масжиди имом ҳатиби шайх Қиёмиддин ал-Қодирийлар таклиф қилинди. Йиғилиш аъзолари Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон бошчилигидаги таъсис кенгаши таркибини тасдиқлайди ва диний марказ фаолиятига таълуқли таклиф, мулоҳазаларни тинглаб, қарор қабул қилади. Бир қанча вазифалар илгари сурилиб, 1943 йилнинг октябр оyi Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонларининг биринчи съездини чақиришга келишиб олинди.

1943 йил 20 октябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари I таъсис съезди чақирилди. Съездга 160 та делегатлар таклиф этилган ва очилиш маросимида Усмон Қуръони олиб келиниб, тиловат ўқилади. Тошкентда иш бошлаган съезд қатнашчилари диния бошқарма уставини тасдиқлайди, бошқарма ҳайъати аъзоларини келишилган ҳолда ҳар бир республикадан биттадан номзодни беш йил муддатга сайлаб олинади.²

Шу тариқа Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси (САДУМ) ташкил топганлиги ва фаолияти бошланганлиги расман эълон қилинади.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси ўзининг I-съездида диндорларга ва Ўрта Осиёдаги барча мусулмон аҳлига

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-руйҳат, 5-иш, 38-варақ.

²Шамсуддин Бобоҳонов. Муфти Зияуддин хан ибн Эшон Бабахон (Жизнь и деятельность) Т., 1999. С. 23, 271, 272.

муружаат қилиб, Совет Иттифоқида яшовчи бошқа миллат ва элатлар қатори фашистларга қарши дин аҳлларини этикод ва дин поклиги учун ҳам курашга даъват қилади.¹

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари, катағонлар гирдобидан омон колган диндорлар ва дин пешволари уруш эҳтиёжлари учун кийим-кечак, озик-овқат, пул тўплаш каби оммавий компанияларда иштирок этдилар.

«Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари урушнинг дастлабки йилларида танк колонияси куриш ва Қизил Армия аскарлари оилаларига ёрдам учун 2 миллион сўм миқдориди пул маблағи тўпладилар, ушбу фаолиятлари хақида Давлат Мудофаа кўмитаси раиси И.В.Сталинга мактуб йўлланди.»²

1944 йилда Ўзбекистон ССР ташкил топганлигининг 20 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон танк колоннаси ва эскадрияси куриш учун 260 минг сўм пул тўпланди.³

Ўша йили Ўрта Осиё ва Қозоғистон диндорлар ва мусулмонлари ўзларининг шахсий жамғармаларидан Ватан мудофаа фондига 280 минг сўмлик шахсий жамғармаларидан ихтиёрий хайрия қилдилар. 4 миллион 117 минг сўмлик облеғация (заём) қоғозлари сотиб олинди, 63 тонна буғдой, 90 минг бош қорамол фронт эҳтиёжлари учун тўпланди, 490 минг сўмлик буюмлар фронтдагиларнинг оилаларига ёрдам фонди ҳисобига ўтказилган.⁴

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар диния бошқармасида бош қози ва масъул котиб бўлиб ишлаган Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон фронт учун хайриялар йиғиш, жангчилар ва урушда ҳалок бўлган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш

¹Ўша асар. 24, 256-б.

²ЎЗР МДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 55-иш, 44-варак.

³Ўша жойда, 10-варак.

⁴ЎЗРМДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 55-иш, 11-варак.

ишини ташкилотчиси бўлди. У Ўрта Осиё Республикаларнинг масжидларда бўлиб барча мусулмонларни фашизмга қарши курашда (бир тан бир-жон бўлишликка, мардлик ва қахрамонликка ундовчи даъватлар билан чиқди).¹

И.В.Сталин ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси муфтийси Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхонга йўллаган мактубида: «Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний уламолари ҳамда барча мусулмонлардан СССР мудофаа фонди учун тўпланган маблағ, дон, қорамол ва кийим-кечаклар учун Қизил Армия кўшинлари номидан мамнунийи билдириб, миннатдорчилик изҳор этади».²

Қизил Армиянинг 27 йиллигига (1918-1945йй) ихтиёрий хайри тўплаш компаниясида ҳам диндорлар ва мусулмон аҳли фаол иштирок килади. 1944-1945 йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг Қорақалпоғистон АССРда истикомат қилувчи вакилларида бири Сайман Камолиддин Эшон ташаббуси билан мусулмон аҳолидан 31.882 сум тўпланиб давлат банкига ўтказилган. Ушбу маблағни 27.882 сўми танк колонияси куриш учун берилган. 1945 йилда Қорақалпоғистондаги динга эътикод қилувчи фуқоролар 13.000 сўм маблағ тўплаб, ушбу маблағнинг 3000 сўми Чимбой (Уша йилларда Қорақалпоғистон пойтахти) шаҳридаги масжидларни таъмирлаш ва янгиларини куришга сарфланди, 10 минг сўми эса давлат банкига ўтказилиб, фронтдаги аскарлар оилаларига ёрдам сифатида сарф қилинган.³

Республиканинг барча вилоят ва туманларидан омма орасида юқори обрўга эга бўлган дин уламолари ўзларининг шахсий жамғармаларидан фронт эҳтиёжлари учун маблағ ажратиш компаниясига ихтиёрий равишда кўшиладилар, ушбу хайрли тадбирда қатнашиш учун ўзлари истикомат

¹ Бабаханов Ш. Муфтий Зияудинхан ибн Эшон Бабахон: Жизнь и деятельность. Т.1999. С.25

²ЎзРМДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 55-иш, 45-варақ.

³ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 34-35-варақлар.

вилаётган вилоят, туман, кишлокларда ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бордилар.

Наманган шаҳар мусулмон аҳли, диния назорат бошлиғи Исмоил мори ташаббуси билан ҳайит кунлари йиғилган ва ҳайрия инъомларидан тушган фитрдан тушган 38.761 сўмни урушда ҳалок бўлган ночор оилаларга бериш ҳақида қарор қабул қилишган ва Наманган шаҳар Совети қошидаги давлат ёрдам кассасига топширганлар.¹

1944 йил 14 октябрда Наманган вилояти Ижроия кўмитаси қошидаги диний ишлар кенгаши раиси А.М.Мусахоновнинг, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги диний ишлар бўлими иш юритувчиси К.Т.Мустафинга берган ҳисоботида: 1944 йил 25 сентябрга қадар Наманган шаҳри диний уламо ва мусулмонлари №160083-рақамли фронтга ёрдам кассасига жами 88 761 сўм пул топширганлигини маълум қилади.²

Самарқанд вилоятининг руҳонийлари ва барча мусулмон аҳолиси, фронтда ҳалок бўлган ва ногирон бўлиб қайтган ночор оилаларга ёрдам фонди учун (1941-1944 йй.) маблағ тўплаб топширдилар. Ушбу ҳайрли тадбирлар ҳақида Совет ҳукумати раҳбари номига (И.В.Сталин) мактуб йўллаб, унда «фронтдаги жангчилар оилаларига ёрдам фондига 132 минг сўм тўплаган Самарқанд вилояти руҳонийлари ва мусулмонларига менинг саломим ва ташаккуримни етказишингизни сўрайман»³ –деган мазмунда жавоб олдилар.

Юқоридаги мисоллардан хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, 1941-1945-йиллар мобайнида мусулмон диндор ва руҳонийлари урушга қадар совет ҳокимиятининг дин ва диндорларга нисбатан ваҳшиёна сиёсат юритишига қарамай, Германия фашизми устидан қозонилган ғалабада ўзларининг маънавий ва моддий имкониятларини адоват сақламасдан тўла сафарбар қилдилар.

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 4-иш, 9-варак.

²ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 5-иш, 11-варак.

³Ўша жойда, 48-варак. Ленин йўли // 1944, 17-декабр №243. (3832)

СССР ХКС қошидаги диний ишлар кенгашининг Ўзбекистон ССРдаги вакили томонидан Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси фаолиятини қатъий назорат қилиб берилган. СССР ХКСнинг 1944 йил 20майда №628-рақами билан чиқарган қарорига мувофиқ, ҳамда Ўзбекистон ССР ХКСнинг 1944 йил 9августдаги №919-рақамли қарорига асосан, барча вилоят Ижроқўмлари ва Қорақалпоғистон АССР ХКС қошида диний ишлар кенгаши вакиллиги вазифаси киритилди. 1944 йил 30августда диний ишлар кенгашининг Ўзбекистон ССРдаги вакили томонидан №34-рақамли республика Ижроқўмларига йўлланган махфий мактубида: «диний ишлар кенгашининг вилоятлардаги вакиллари ўз худудида мусулмон, яҳудий, насроний, будда динларига ҳамда арман, григорян, эски мазҳаблар, грек-католик черковлари, сектант ташкилотларига доир бўлган қонун ва қарорларни ўз вақтида назорат қилиб боради»¹ деб уқтирилган.

Диний кенгашининг вакили жойларда вилоят Ижроқўмининг бўлим мудир лавозимида тенглаштирилиб, уларга юқори миқдорда ойлик маоши белгилаш учун Ўзбекистон ССР Молия халқ комиссарлигига алоҳида топширик берилган.

Мазкур махфий мактубда Қорақалпоғистон АССРдаги масъул дин вакилининг маоши 1000 сўм, вилоятлардаги вакилларнинг маоши эса 900 сўм, машинистка учун 300 сўм миқдорида иш ҳақи белгиланган. Уларга вилоят Ижроия Кўмитаси биносидан 2 та алоҳида хона ажратилишига кўрсатма берилган.²

Диния кенгашининг вилоят вакиллари лавозимида танланган номзод қатъий текширилиб, уни аввало, Коммунистик партия ва Совет давлатига садокатини синовдан ўтказиб ишга қабул қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Вилоятларда ушбу кўрсатмага риоя қилмаган ҳукумат раҳбарларига қатъий чора-тадбирлар кўриш белгиланади.

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 2-варак.

²Ўша жойда, 2-варак.

Қорақалпоғистон АССР диний ишлар кенгаши вакили Алланиёзовнинг 1945 йил апрелда ёзган махфий ҳисоботида: «Мен 1944 йилнинг ноябрида ишга киришдим, лекин ханузгача хизмат хонасига эга эмасман, бу масала менинг томонимдан Қорақалпоғистон АССР Халқ Комиссарлар Советининг раиси Сейитов олдига қўйилишига қарамай, у ҳукумат биносидан 2 та хона ажратилишини инкор қилди, шаҳар Совети биносидан ташқаридан хона ажратишини буюрди. Лекин шаҳар Совети ҳам бизга алоҳида хона ажратмади. Бу ҳақда мен Қорақалпоғистон АССР ХКС раисига бир неча марта мурожаат қилдим. Ҳизматчи, қоровул, ҳисобчи йўқ, таркиб аниқланмаган, барча ишларни бир ўзим бажариб келмоқдаман. Бир сўз билан айтганда ишлаш имконияти мавжуд эмас. Юқори ташкилот ва идораларнинг хизмат таклифи билан 60 километр узокликдаги Чимбой шаҳрига қатнашга, чекка туманларга бориб келишга тўғри келмоқда. Келажакда бундай шароитда ишлаб бўлмайди»¹ - дейилади.

Вилоят диний кенгашининг имкониятлари марказда эътиборга олиниб, мумкин қадар уларга етарли шарт-шароитлар яратилган. 1944 йилдан бошлаб, Ўзбекистон ССРнинг кўплаб фукоролари диний эътикод, виждон эркинлигининг берилишидан фойдаланиб, масжид ва номозхона биноларини қайта очишни ҳамда Макка ва Мадина шаҳарларига ҳаж сафари учун боришга руҳсат берилишини сўраб ариза, илтимосномалар билан мурожаат қилиб чиқа бошладилар. Аризалар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасига, Ўзбекистон ССР ХКС қошидаги диний ишлар кенгашига, ҳамда бевосита марказий идораларга келиб тушган.

Архив ҳужжатларида 1943-45 йиллар давомида вилоятлардаги ҳамда Республика диний кенгаш вакили номига эски масжидларни бўшатиб бериш, қайта таъмирлашга руҳсат бериш, ҳамда янги масжидлар очишга

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 36-варак.

рухсатнома олиш билан боғлиқ кўплаб жамоатчилик аризалари тушганлиги хақида маълумот берилади.

1945 йилнинг биринчи кварталда Қорқалпоғистон АССРнинг Қўнғирот туманидан 41 киши имзолаган диний маросимларни ўтказиш учун масжид биносига жой ажратиш билан боғлиқ ариза тушган.¹

Хоразм вилоятининг Хива шаҳрида жойлашган, асосан 1925-26, 1927-28 йилларда ёпилган «Оқ масжид», «Масжиди Калон», «Саидбой», «Қушбеги», «Абдулбобо», «Каптархона», «Нуруллобой», «Даршахбозбобо», «Мамадмахрам» каби масжид ва намозхона биноларини тиклаш ва диний маросимларни у ерларда ўтказиш билан боғлиқ 450-500, 600 ва 1000 кишилар номидан ариза ва мурожаатлар қилинган.²

Баъзи жойларда мусулмон аҳолининг ҳеч қандай расмий идоралар руҳсатисиз, ўз ташаббуслари билан бир қатор масжидлар таъмирланиб, қайта тикланган ва ибодат жойларига айлантирилган.

1944 йилнинг охири 1945 йил бошларида Тошкентда –26 та, Андижонда –41 та, Наманганда- 31, Сурхандарёда –10 та, жами бўлиб 108 та масжид исломга эътиқод қилувчилар томонидан ҳукумат руҳсатисиз қурилган ва тамирланган.³

Бухоро вилоятида мазкур йилда ҳукуматдан руҳсат олган 7 та мусулмон масжиди ва 1 та евангельский христиан черкови, 1та яҳудийлар синогоги бўлган. Бу диний муассасалар фаолиятига расмий руҳсат берилган эди.⁴

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг ташкил топиши мусулмон аҳоли руҳиятини кўтарди. Шунинг учун маҳаллий халқ вакиллари, диний қадриятларни тиклаш умидида бир қатор аризаларни ушбу идора манзилгоҳига ҳам йўллаган.

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 35-варақ

²ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 13-14 варақлар.

³ЎзРМДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 44-варақ.

⁴ Бухоро Вилояти Давлат Архиви (БВДА), 1206-фонд, 2-рўйхат, 29-иш, 105-варақ.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси 1945 йил кесоботида, «Мусулмонлардан Бошқармамизга масжид очишни сўраб 93 та жамоатчилик аризалари тушди, биз уларнинг аризаларини ҳаммасини ижобий қондиrolмадик, чунки аризаларга тегишли жавобни Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совети руҳсатидан кейингина тегишли қарорга келинар эди»¹ дейилган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси ўз фаолиятини юритиш жараёнида минтақадаги барча уламолар ва диний муассасаларни мувофиқлаштирувчи марказ сифатидаги вазифасини тўла уддалай олмаган.

Тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлигича Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг руҳсатисиз жойларда масжид ва мадрасалар очилаётганлиги, айрим диний муассасаларга имом-хатиблар халқ томонидан ўзбошимчалик билан сайланаётганлиги қайд қилинади. Архив ҳужжатларидан бирида, яъни Ўзбекистон ССР диний ишлар кенгаши вакили И. Ибодиновнинг 1946-йилнинг ёзида СССР Министрлар совети қошидаги диний ишлар кенгаши раиси И.В.Полянскийга йўллаган махфий мактуби бу масаладаги фикрни тасдиқлайди. Мазкур мактубда масжид, қабристонларни очиш, уларга имом ва муллаларни тайинлаш, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси Қарори билангина амалга оширилиши қайд қилинган. Шунга карамай Қирғизистон ССР бош қозиси Ш. Холикназаров республикада масжидлар қуриш, уларни очиш ҳамда янги очилган масжидларга имомлар тайинлашни ўзбошимчалик билан ҳал қилган. Қирғизистоннинг Ўш шаҳридаги ҳазрати Тахти – Сулаймон зиёратгоҳини очиш ҳамда Абдуллахон ибн Искандарий Работ масжидини таъмирлаб ишга тушириш учун расмий руҳсатсиз, халқдан 85 000 сум пул тўплаганлиги қабилардан билиб олса бўлади.²

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 4-варак.

²ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 8-14-варак.

1945-1946-йилларда Ўзбекистон ССР вилоятларида фаолият курсатган, қонуний рўйхатдан ўтган масжидларнинг сони ҳақида қуйида келтирилган (17-жадвал) жадвал маълумот беради:¹

Ушбу жадвалга эътибор берадиган бўлсак, диний муассасаларни давлат томонидан рухсат берилиши оммавий тарзда бўлмаган. Аксинча улар фаолиятига домий назоратга олиш мумкин бўлган жойларда рухсат берилган.

17-жадвал

№	Республика вилоятлари номи	1945-йилда рўйхатдан ўтган масжидлар	1946-йилда рўйхатдан ўтган масжидлар
1.	Фарғона	3	6
2.	Андижон	4	5
3.	Наманган	1	4
4.	Сурхондарё	1	-
5.	Қашқадарё	3	4
6.	Бухоро	1	5
7.	Самарқанд	1	1
8.	Хоразм	2	5
9.	Қорақалпоғистон АССР	3	-
Жами		19	30

Юқоридаги жадвалдан 1945-йилда 19 та, 1946-йилда 30 та масжид расман рўйхатдан ўтганлиги маълум бўлади. Ҳолбуки, бу пайтда юзлаб диний муассасалар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг рухсатсиз фаолият юрита бошлаган эди.

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 109-иш, 18-варақ.

Юқоридаги ҳолат Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг кўпгина ҳудудларида рўй бераётганлиги А. Ибодов ва бошқа мутасадди вакилларнинг ҳисобот ҳамда билиришларида қайта-қайта такрорланади. 1945-1946-йилларда Ўзбекистонда жами 108 масжидлар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси қарорисиз тикланганлиги ва фаолият кўрсатаётганлиги қайд этилади. Марказдан юборилган жавоб мактубларида, тавсияларда бундай ҳаракатларни кескин чоралар қўллаш орқали бартараф этиш кўрсатилган.¹

Республикада қонуний ва ноқонуний йўллар билан фаолият кўрсата бошлаган масжид бинолари худосизлик учун кураш ва совет ҳокимиятининг узоқ давом этган даҳрийлик сиёсати оқибатида бошқа мақсадларда фойдаланилган масжид бинолари ҳисобидан кўпайиб борган, бироқ диний муассасаларнинг, айниқса масжидларнинг кўп қисми 1947 йилгача ҳам тикланган эмас эди. Чунки уларни асосан омборхона, отхона, болалар уйи, аҳоли яшаш жойлари ва бошқа мақсадларда банд қилиниб, бўш ётган масжидлар ҳам анчагинани ташкил этар эди. Ушбу фикрлар исботини 1947 йилнинг 1 январига қадар фаолияти тўхтатилган Наманган ва Қашқадарё вилоятларидаги масжидлар ҳолати ҳақидаги (18-жадвал) маълумотномадан ҳам билиб олиш мумкин:²

18-жадвал

№	Вилоятлар	1917 йилгача масжидлар сони	Отхона, омборхона ва бошқа муассасалар жойлашган масжидлар	Аҳолига яшаш учун берилганлар масжидлар сони	Бўш ётган масжидлар	Маданий муассасалар банд қилган масжидлар
1	Қашқадарё вилояти	202	121	-	61	20
2	Наманган вилояти	978	302	22	34	295

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 109-иш, 44-варақ.

²Ўз.РМДА 2456-фонд, 1-рўйхат, 1,5-иш, 30,37-варақлар.

Жами	1180	423	22	95	314
------	------	-----	----	----	-----

Юкоридаги жадвал урушга қадар диний муассасаларга ваҳшийларчи муносабатда бўлинган ҳолатни намоён қилади. Ўн йиллар давомида бўли қолган масжидларнинг кўп қисми тиклаб бўлмас даражага тушиб қолган ва ташландиқ жойларга айланган эди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳамда ҳукумат идораларига халқ, нафақат жойларда масжид, намозхона бинолари очишликка руҳсат сўрабгина қолмасдан, балки мадраса таълимини йўлга қўйиш, муқаддас қадамжойлар, маънавий тарихий аҳамиятга эга бўлган мақбараларга зиёрат қилишлик учун руҳсат беришилини сўраб, аризалар йўлладилар.

Ўзбекистон ССР ҳудудида жойлашган, муқаддас қадамжойлардан ҳисобланмиш Самарқанддаги “Шоҳи Зинда”, Бухородаги “Ҳожа Баҳовуддин” мақбараси, Термиздаги “Ат-Термизий”, Қорақалпоғистон АССРдаги “Султон Бобо” мақбараларини зиёратгоҳга айлантиришни сўраб ўнлаб аризалар тушган.¹

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси марказги йўллаган хатларида мусулмон аҳоли талабларини бажаришни сўраб бир неч бор мурожаат қилган. Диния бошқарманинг йўллаган ўнлаб мурожаат ва билдиришларида Ўрта Осиё қадимдан мутафаккир, исломшунос уламолар юрти эканлиги қайд қилиниб, “Шоҳи Зинда” ва “Ҳожа Баҳовуддин” зиёратгоҳлари муслмон дунёсидаги Афғонистон, Эрон, Туркия ва араб мамлакатларида ҳам қадрланиши, бу қадамжоларни ҳам таъмирлаб, зиёратгоҳларга айлантирилишини сўрайди.² Бу эса диния Бошқарманинг аҳоли талабларидан келиб чиқиб иш кўраётганлиги, амалий жиҳатдан бу борада ижобий қадамлар қўя бошлаганлигидан далолат беради.

¹ЎзРМДА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 5-варақ

²ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 5-варақ.

Бироқ худосизлик учун кураш оммавий тус олган даврда кўпгина қадамжолар вайрона ёки ярим вайрона ҳолатга тушиб қолган эди, уларни зиёратгоҳларга айлантириш учун моддий сарф-ҳаражатлар талаб қилинарди. Мусулмон аҳолининг эҳтиёжи ва муурожаатлари ариза ҳамда талаблари туфайли 1945-1947 йилларда Ўзбекистон ССР ҳукумати меъморий обидаларни, қадамжоларни тиклаш ва таъмирлаш учун давлат бюджетидан 1 млн. 800 минг сўм миқдорда маблағ ажратди. Таъмирлаш ишлари учун режалаштирилган диний муассасаларнинг 22 таси мадраса, хонақоҳ ва мақбаралардан иборат бўлган.¹

Таъмирлаш ишлари олиб боришлик учун ажратилган маблағнинг вилоятлар бўйича тақсимооти куйидагича бўлган: Самарқанд вилоятига 1 млн. сўм, Бухорога 500 минг сўм, Фарғона вилоятнинг Қўқон шаҳри обидаларига 100 минг сўм, Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон минораси учун 50 минг сўм, Хоразм вилоятининг Хива шаҳрида жойлашган “Ичанқалъа” ва “Дишанқалъа” миноралари учун 50 минг сўм, Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз шаҳри марказида жойлашган Оқсарой минораси учун 50 минг сўм, Тошкент шаҳри ва вилояти худудида жойлашган обидалар учун 150 минг сўм.²

Ўзбекистон ССР худудида жойлашган мингдан ортиқ диний муассаса бинолари, тарихий обидалар учун ажратилган маблағ етарли эмас эди. Маълумки, 1920-1940 йиллар давомида совет ҳокимиятининг дахрийлик сиёсати оқибатлари туфайли йўқолиб кетиши мумкин бўлган Республикадаги кўплаб обидаларни тиклаш учун астраномик суммадаги маблағ талаб қилинар эди. Ҳукуматнинг бу тадбири чекланган бўлиб, 1946-1950-йилларда, яъни беш йил давомида бир миқдордаги 2 млн. сўмлик харажатдан ошмади.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг фаолияти доирасида диний таълимни йўлга қўйиш учун аввал мавжуд

¹ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 2448-иш, 15-варақ., Шуанингдек ўша манба. 7215-иш, 75-варақ.

²ЎЗР МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 2448-иш, 75-варақ.

бўлган диний билим юртларини очиш вазифаси ҳам турган. Бунга эсл марказдаги диний идораларнинг сўровлари ҳам туртки бўлган.

СССР ХКС қошидаги диний ишлар бўйича кенгаш раисининг ўринбосари К.Я.Пуго, диний билим юртларини очилиши, фаолияти билан боғлиқ аниқ маълумотларни сўраб, 1944-йилнинг октябр ойида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасига махсус саволномадан иборат хат билан мурожаат қилган. Унда:

1. Диний билим юртини очиш масаласи ким томонидан, қандай мақсад ва вазифалар илгари сурилган ҳолда қўйилди?
2. Ушбу муассасада қанча ўқувчи қабул қилиниши кўзда тутилмоқда?
3. Қандай дастур асосида ўқитиш ташкил этилади?
4. Ўқиш муддати ҳақида маълумот беринг.
5. Ўқиш учун бино ва ётоқхона мавжудми?¹ каби саволлар сўралиб, уларга аниқ жавоблар қайтариш талаб қилинади.

Диния Бошқарма раҳбарияти тез орада келгусидаги очиладиган диний таълим муассасалари ўқитиш режасини ишлаб чиқишга киришади.

1945-йилнинг март ойида Ўзбекистон ССР ХКС қарори асосида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси раиси муфтий Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон бошчилигида ташкилий қўмита тузилади. Ушбу ташкилий қўмитанинг тавсиясидан сўнг орадан икки ой ўтиб, республиканинг Тошкент ва Бухоро шаҳарларида 2 та диний билим юрти очилади.

1945-йил 25-майда СССР ХКС қошидаги диний ишлар кенгашининг раиси И. В. Полянскийга ёзилган мактубда: “иш бошлайдиган диний билим юртларида Тошкентда – 30 ўқувчи, Бухорода – 60 ўқувчи, жами 90 ўқув қабул қилиниши” хабар қилинади. Хабарномада эндигина иш

¹ЎЗР МДА, 2456-фонд, 1-руйхат, 55-иш, 44-варақ.

бошлайдиган билим юртларининг ўқув режаси, уларда ўқитиладиган фанлар ҳақида маълумот келтирилади.¹

Диний ўқув юртларида қуйидаги фанларни ўқитиш режалаштирилган:

1. Қуръони Каримни ўрганиш қондалари;
2. Қуръон тавсифи;
3. Хадис илми;
4. Ислом дини тарихи;
5. Фонетика, морфология, синтаксис;
6. Мухаввартул араб (араб тили грамматикаси);
7. Ҳисоб (математика);
8. География;
9. Ҳуснихат;
10. Ўзбек тили грамматикаси;
11. Ўзбек адабиёти.

Юкорида рўйхати келтирилган фанлар орқали ўқувчиларга диний билим бериш билан бирга дунёвий билимларни ҳам ўргатиш кўзда тутилганлигини кўриш мумкин. Диний билим юртини битирган талабалардан табиий ва гуманитар фанлардан ҳам хабардор бўлиши эътиборга олинган. Ушбу мадрасаларда таҳсил олиш муддати 9 йил бўлиб, ўрта диний маълумот олувчилар эса 4 йилда ўқишни яқунлаши режалаштирилган.² Диний бошқарма ўқув бинолари учун диний билим юртларига азалдан Ўрта Осиёда илм марказлари бўлган Бухородаги Мир Араб, Тошкентдаги Қўқалдош мадрасалари бинолари бўшатиб берилди.³

Мадраса талабаларининг таҳсил олишлари ва маиший эҳтиёжлари учун XVI асрдаёқ илмий марказ сифатида юкори рутбага эга бўлган Тошкентдаги Бароқхон (у 26 хужра, мударрисхона ва масжиддан иборат)

¹ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 38-варақ.

²ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 38-варақ.

³ЎзР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 39-варақ.

ва Бухородаги Чор Бакир мадрасаси (икки каватли бино, 21 хужра, 2 та катга масжиддан иборат) бинолари ҳам ўқув юртларига фойдаланиш учун берилди.

Янгитдан ўз фаолиятини бошлаган бу каби диний муассасаларда талабаларга илм бериш учун диния Бошқарма имкон қадар диний билимлардан хабардор бўлган, халқ орасида ҳурмат-эътибор қозонган уламо ва муаллимларни жалб этди. Улардан Эшонжон Маҳмудхўжа, Мухиддин Махсум Мавлон, Муҳаммад Мажидхон Баҳодирхон, Хожии Акбархон Мухиддин, Мулла Муҳаммад Аминжон Маҳсум ўғли, Шарифқори Латипов, Мулла Солиҳ домла Мирзаев, Акмалхон мударрис, филология фанлари профессори Абдурахмон Саъдий, Мулла Абдуқодир Муродий, Водуд Фахруддинов¹ кабиларнинг номзодлари мадраса мударрислигига лойиқ деб топилди. Ушбу уламолар Ўрта Осиё ва мусулмон дунёсида машҳур бўлган ҳамда мукамал диний билимга эга бўлган ўз даврининг билимдон кишилари эди.

Мадрасалар очишдан кўзланган асосий мақсад, Ўрта Осиё республикаларидаги диний муассасалар учун малакали, чуқур билимга эга бўлган уламолар етиштириш эди. Архив ҳужжатлари маълумотича, мадрасаларга 18 ёшга кирган, бошланғич диний илмлардан хабардор бўлган йигитлар қабул қилинган.

Тошкентдаги “Барокхон” ва Бухорода шаҳридаги “Мир Араб” мадрасаларида диний таълим олиши мумкин бўлган талабалар учун 1946-1950 йилларда ўқитиладиган диний ва дунёвий фанларнинг ўқув жараёнидаги умумий соатлари ҳажми, алоҳида олинган фанлар бўйича қуйидагича тақсимланган:

1. Қуръонни ўрганиш қоидалари - 128 соат;
2. Қуръонни ифодали ўқиш - 608 соат;
3. Қуръон тавсифи - 576 соат;

¹ЎЗР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 39-варак.

4. Ислом фикхшунослиги	- 704 соат;
5. Араб тили синтаксиси	- 864 соат;
6. Ўзбек тили грамматикаси	- 224 соат;
7. Рус тили	- 216 соат;
8. СССР тарихи	- 320 соат.

1 ҳафтада - 259 соат;

1 ойда - 1036 соат;

1 йилда - 8288 соат.

1951-1952 ўқув йилидан бошлаб мадраса талабаларига ўқитиладиган фанлар доираси кенгайтирилиб форс тили, СССР Конституцияси, география, арифметика кабилар ҳам ўқув дастури соатлари ҳажмига киритилди.¹

Бироқ урушдан кейинги йилларда мадрасалардаги ўқув режасига СССР тарихи, рус тили, СССР Конституцияси каби фанларнинг киритилиши буюк давлатчилик сиёсатини ўтказиш, коммунистик мафкура таъсирини жамиятнинг барча бўғинларида кучайтириш мақсадидан келиб чиккан.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси фаолиятдан жамият аъзоларини хабардор қилиш, ислом тарихи ва маданияти ҳақида маълумот бериш, совет давлатида динга ва диндорларга кенг йўл очиб берилганлиги билан боғлиқ тасаввурларни уйғотиш каби мақсадларда алоҳида бир журнал чиқариш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди. Марказнинг руҳсати билан 1945-йилдан (араб имлосида) ушбу ташкилот муассасалари ва дин аҳллари учун маҳсус журнал нашр этила бошланди.²

Таъкидлаш жоизки, диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятини ёритувчи маҳсус журналнинг нашр қилиниши муҳим аҳамиятга эга эди.

¹БВДА, 1206-фонд, 2-рўйхат, 4-иш, 134-варак.

²ЎЗР МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 7-варак.

Журналда диния Бошқарманинг биринчи раиси муфтий Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ва бошқа йирик диний уламолар мусулмон аҳлига ислом арконларидан ва исломий маъанвият асосларидан маълумотлар бериш билан бирга, Хадис илми намуналари ва таҳлили, ислом дунёси ва юртимизда яшаб ўтган буюк диний арбоблар ҳаёти ва фаолияти тўғрисида мақолалар чоп эттиридилар. Шунингдек, диний тақвим ва унинг моҳияти, Рамазон, Курбон ҳайити муносабати билан муборак кунларга таалуқли диний-ахлоқий масалаларга оид панд-насихатлар ёритиб борилди. Совет ҳокимиятининг тоталитар бошқарувидаги тўсиқлар туфайли журнал материаллари махсус идоралар томонидан катъий назорат ва таҳлилдан ўтгандан сўнг, босилишига руҳсат берилди.

Ўзбекистон аҳолиси етарли бўлмасида журнал саҳифаларидаги мақолалар орқали мусулмон дунёсининг таникли вакиллари Аҳмад Яссавий, Имом Исмоил Бухорий, Нажмиддин Кубро, Бурхониддин Марғиноний, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Исо ат-Термизий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Хожа Аҳрор Волий қабиларнинг ҳаёти ва ижодидан хабардор бўлдилар. “Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари” журнали совет тузуми даврида чоп этилганлиги ва оз миқдорда нашр қилиниши туфайли оммавий матбуот органига айланмади. У кенг журналхонларнинг талабини қондира оладиган ҳолда жамоатчиликни қизиқтирган, диний муассасалар ечимига қаратилган мақолаларни мунтазам чоп этиб турди, деб бўлмайди. Чунки журнал учун тайёрланган мақолалар доимий равишда марказ назорати остида бўлиб, дастлаб рус тилида ёзилган ва цензурадан ўтказилиб турилган. Шунингдек, журналнинг ҳар бир нашри тайёр бўлгандан сўнг 10 нусхада¹ СССР ХКС қошидаги диний ишлар кенгашига юборилиши шарт қилиб қўйилган.

Шунга қарамай, 1940 йиллар биринчи ярмидан 50-йилларга қадар Мусулмон муассаса ва ташкилотларининг қайтадан оёққа туриши, ислом

¹ЎзР МДА, 2454-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 7-варақ.

эътиқодидаги кишилар истак ва хоҳишларини ҳисобга олиб иш тутиш каби йўналишларда бир қадар ижобий жиҳатлар кузатилади.

Лекин бу ижобий силжишлар Совет ҳукуматининг сиёсатидаги инсонийлиги туфайли эмас, балки ўша даврдаги мураккаб ва оғир вазият такозосидан келиб чиққан эди. Ҳолбуки, совет ҳукуматининг виждон эркинлиги масаласидаги сохта сиёсати унинг кейинги давр тарихида яққол намоён бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида, яъни 1943-йилда вужудга келган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси ташкилоти мавжуд бўлган имкониятлардан тўла фойдаланган бўлмаса-да, диний муассаса ва ташкилотлар тарихида муҳим ўрин тутди.

Таянч иборалар: “Халқлар отаси”, дискриминация сиёсати, Коммунистик, Интернационал, метрополит, фашизм, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси, облигация, муфтий, Эшон Бобоҳон ибн Абдумажидхон, фитр, Диний ишлар кенгаши, ижрокўм, насроний, будда, грек-католик черкови, секстант, хаж, евангелский, христиан черкови, Ҳазрати Тахти-Сулаймон зиёратгоҳи, мутафаккир, Куръон тавсифи, Ҳадис илми, Мухаввартул-араб, Мир Араб мадрасаси, рутба, хужра, ислом фикҳшунослиги, мусулмон таквими, Кўкалдош мадрасаси, “Ичан қалъа”, “Дишан қалъа” миноралари.

Савол ва топшириқлар:

1. Иккинчи жаҳон уруши совет ҳокимияти нинг ички сиёсатида, жумладан диний сиёсатида қандай ўзгаришларга сабаб бўлди?
2. Совет давлатининг раҳбарлари уруш шароитида нима сабабдан диний эътиқод туйғуларини ҳам муҳим омил сифатида қарай бошлади?

3. 1943 йилнинг 31-июлида СССР Олий Совети Президиумининг қарори билан мусулмонларнинг диний бошқармаси тузилишини рухсат бериш сабабларини изоҳлаб беринг?
4. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг 1-таъсис съездида қандай масала кўриб чиқилган?
5. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси фашизм устидан ғалаба қозинишга қўшган хиссасини хикоя қилиб беринг?
6. Диний бошқарма дастлабки фаолияти давомида диний муассаларни қайтадан оёққа тургизиш борасида қандай ишларни амалга оширганлигини гапириб беринг?

2-маъруза. Ислом маросимларининг совет тузуми томонидан таъқиқланиши

Режа:

1. Иккинчи жаҳон уришидан кейинги дастлабки йилларда совет ҳокимиятининг дин ва диндорларга нисбатан вақтинчалик “юмшоқлик” сиёсатининг сақланиб туриши.
2. XX аср 50-йилларидан совет ҳокимияти нинг Ўзбекистонда диний ташкилотларга ниябатан қатъийлик сиёсати йўлига ўтиши
3. Совет ҳокимиятининг 1960йил 4февралдаги қарори ва унда атеистик тарғиботни кучайтириш тўғрисидаги бош стратегиясини белгилаб берилиши.
4. XX аср 70-90-йилларида диний муассаса ва ташкилотларнинг совет қонунчилиги томонидан қатъий назоратга олинishi ва фаолиятини чекланиши.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига бироз эркинлик бериши, даҳрийлик курашининг маълум бир вақт пасайишига олиб келди. Ҳатто, совет ҳокимияти Марказий Қўмитасининг 1944 йил 27 сентябрда қабул қилган “илмий-маърифий ишларни ташкиллаштириш тўғрисида”¹ги қарорида ҳам даҳрийлик билан боғлиқ масала қайд қилинмади.

Марказдан бу масалага ҳеч қандай кўрсатма бўлмаганлиги туфайли Ўзбекистон ССР ҳукумати ҳам уруш йилларида бошланган “эҳтиёткорлик” сиёсатини давом эттирди.

1944 йил 20 майдаги СССР ХКСнинг 919-қарори ижроси сифатида ташкил этилган Ўзбекистон Компартияси қошидаги диний ишлар кенгаши вакиллиги, 1945-1950 йилларда диний муассаса ва ташкилотлар

¹ О религии и церков. Сборник высокозванный классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государство. М., 1981. – С. 67-69.

фаолиятини қаттиқ назорат остига олди. Кенгаш ишининг бош вазифаси сифатида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси фаолиятини назорат қилиш, диндорлар томонидан тушган аризаларни кўриб чиқиш, ибодат қилинадиган масжид ва мадрасаларни очиш, улардан ҳукумат руҳсати билангина фойдаланиш, қайта таъмирлаш ишларини йўлга қўйиш ёки белгиланган тартибда яроқсиз ҳолатга келиб қолган масжидларни бузиб юбориш каби ишларни амалга оширди.

Таъкидланган йилларда республика диний ишлар кенгашининг вакиллиги томонидан амалга оширилган оммавий-сиёсий ишлар ҳисоботи ва қарорларида “атеистик ишлар” ёки “динга қарши тарғибот” масалаларига оид махсус бир қарорлар қабул қилинмади.

Бу ҳолат эса жойларда мусулмон аҳоли фаоллигини ошириб, Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларида руҳсатсиз масжидларни очилиши, янгидан бунёд этиш ишларига киришишни фаоллаштирди. Ҳатто, баъзи масжид имомлари томонидан ўзбошимчалик билан ҳайриялар йиғиш, руҳсатсиз масжидлар бунёд этиш ишлари ташкиллаштирилди. Жумладан, Бухоро вилояти Ижроия Қўмитасининг диний ишлар кенгаши вакили 1947-йил 4-апрелда Кармана тумани Ижроқўмига юборган махфий хатида: “мавжуд маълумотларга қараганда, туманда қонундан ташқари кўплаб масжид ва ибодатхоналар борлиги маълум бўлди. Буларнинг ўзбошимчалик билан фаолият юритишига, қонундан ташқари диний муассалар тикланишига ва ғайри расмий урф-одатларни олиб борилишига қатъий йўл қўйилмасин”¹ деган мазмундаги талаб қўйилади.

Шунингдек, Фарғона вилояти Ижроия Қўмитасининг дин ишлари кенгаши маълумотномасида “Қўқонда 10 та, Марғилон шаҳрида 12 та эски усул диний таълим мактаблари ҳеч қандай руҳсатсиз фаолият юритаётганлиги, ҳатто, Марғилон шаҳар Тут-тош маҳалласида жойлашган №7 мактаб биносида бир гуруҳ диндорлар 2 та синф хонасини диний

¹БВДА. 1206-фонд, 2-рўйхат, 29-иш., 106-варак.

билимдан сабоқ бериш учун банд қилиб олганлиги,¹ архив хужжатларда қайд қилинган.

Юқоридаги маълумотлар шуни кўрсатадики, урушдан кейинги дастлабки ўн йилликларда диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан ҳукумат томонидан аниқ кўрсатмаларнинг йўқлиги ёки совет ҳокимиятининг вақтинчалик динга ён бериш сиёсати, янги фаолият бошлаган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси имкониятларининг ҳукумат томонидан чеклаб қўйилганлиги туфайли диндорлар ва диний уламоларни эркин фаолият юритишига шароит яратган.

Таъкидлаш жоизки, мавжуд имкониятлардан фойдаланиш жараёнида, хақиқий диний эркинликка эришиш учун қилинган хайрли ишлар билан бирга, айрим ҳолларда диний фанатизмга берилиши ҳолатлари ҳам юз берган. Шундай тарихий вазиятда, 1947 йил 20 январ куни Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармасининг 2-пленими бўлиб ўтди.² Пленумда баъзи масалалар кўриб чиқилиб, асосан ташкилий масалага эътибор қаратилди. Ташкилий масала Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси раҳабрияти таркибида айрим уламоларнинг ушбу ташкилот Низомига тўла амал қилмай келаётганлиги муҳокама қилиниб, уларга нисбатан маъмурий ва амалий чоралар кўришга қарор қилинди.

Мазкур пленумда баъзи бир қонунбузарлик, бўйсунмасликка йўл қўйган юқори мансабли уламоларга қуйидагича айблар қўйлиб, кўпчилиги ўз вазифасидан озод қилинди. Ушбу масала муҳокамасида Қозоғистон қозиси Шариф Тўхтабоев хайриядан тушган 22 500 сўм маблағни ўзлаштирганлиги, диния Бошқарманинг тафтиш Қўмитаси аъзоси Шафоатхожи Холикназар ўғли ваколати бўлмаса ҳам Ўш шаҳрига бориб, расмий масжудлар очиб, имомлар тайинлагани, Қирғизистон қозиси

¹ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 3-руйхат, 307-иш, 1-варак.

²БВДА. 1206-фонд, 2-руйхат, 31-иш, 26-30-варак.

Олимхонтўра Шокирхожи умуман қилинган ишлар бўйича марказий диний Бошқармага ҳисобот бермагани ва ўз ихтиёри билан иш тутгани, Туркменистон бўйича тафтиш кўмитаси аъзоси Шайх Охуннинг ўз вазифасини бажармаганлиги маълум қилиниб, юқоридаги уламоларнинг барчаси ўз вазифасидан озод қилинади.¹

Пленум кун таритбидаги муҳим масалалардан яна бири, мусулмон хотин-қизларига бундан буён паранжисиз юриш эркинлиги учун фатво берилиши бўлди. Пленум “хотин-қизларнинг очик юриши шариат бўйича мумкин, уларга паранжи тутиш мажбур этилмасин”² каби қарорни қабул қилади.

Юқоридаги фактик маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, совет ҳокимиятининг XX аср 20-40 йилларида дин ва диндорларга нисбатан муросасизлиги, юксак илмий диний уламоларнинг баъзи сабабларга кўра катагонлик гирдобига тортилганлиги, мадрасалар фаолиятига чек қўйилиши билан саводли дин арбобларини етиштириб чиқариш тўхтаб қолганлиги ўз оқибатини намоён қила бошлаган.

Ўз-ўзидан диний уламолар ва дин аҳллари ичида пайдо бўла бошлаган маълум бир тартибсизликлар, ўзбошимчалик ва қонунга итоат қилмаслик кабилар совет ҳокимиятининг мутасадди органлари ва партия раҳбарлари томонидан диндорларга ҳамда диний муассасаларга ўзининг қатъий сиёсатини белгилаш учун амалий ҳаракатларини бошлашлик имкониятини яратди.

1950 йилдан бошлаб совет ҳокимияти, диний муассасаларга нисбатан ўзининг қатъий сиёсатини белгилаш йўлига ўтди. 1950 йилда Марказда СССР ФА тарих институтининг “Дин тарихи ва атеизм” бўлими бошлиғи Б. Д. Бонч-Бруевич муҳаррирлигида “Дин тарихи ва атеизм масалалари” даврий нашри чоп этила бошланди. Кейинчалик, 1964-йилга қадар ўзида

¹Ўшаманба. 30-варақ.

²Ўша манба. 31-варақ.

100 дан ортиқ атеистик мақолаларни жамлаган ушбу нашрнинг 12 жилдлик тўплами чоп этилган.¹

1951-1952 йиллардан бошлаб оммавий-маданий муассасаларда динни танқид қилишга ва унинг “зарарли” томонлари тарғиботига қаратилган маърузалар ҳамда мулоқотлар уюштириш кучайди.

Илмий атеистик тарғиботни кучайтириш орқали коммунистик мафкурани мустаҳкамлаш масаласи муҳим деб ҳисобланди. Бу борада КПСС Марказий Кўмитасининг 1954 йил 7 июлда қабул қилган “Илмий атеистик тарғибот соҳасидаги катта камчиликлар ва уларни яхшилаш тадбирлари тўғрисида”² ҳамда 1954 йил 10 ноябрда қабул қилинган “Аҳоли ўртасида илмий атеистик тарғибот олиб боришдаги хатоликлар тўғрисида”³ каби қарорлари, совет ҳокимиятининг янгиланган динга қарши навбатдаги кураш босқичини бошлаб берди.

КПСС Марказий Кўмитасининг 1954 йил 7 июлдаги қарориди “Ўрта Осиёдаги қадамжоларни зиёрат қилувчилар сони кўплиги, у ерда кўплаб мол-қўйлар сўйилиб, диний байрамларни нишонлаш халқ хўжалигини издан чиқариб, меҳнат интизомига путур етказаётганлиги таъкидланади. Шунингдек, диний хурофот ва бидъатлар совет кишилари бир қисмининг онгини захарлаб, уларни коммунизм қурилишида халақит бермоқда”⁴ – деб қайд этилади.

Шунингдек, қарорда диний атеистик тарғиботни кучайтириш воситаларидан: маърузалар, суҳбатлар, матбуот, радио, кино, театрлардан фойдаланиш, “Фан ва дин” илмий-оммабоп журнални чоп этириш (3 босма табоқда, 75 минг нусхада), дин ва атеизмга оид тарғибот тавсифидаги адабиётлар чоп этириш, мактаб муассасалари ва олий ўқув юртларидаги фанларни ўқитишда илмий-атеистик мазмун билан бойитиш,

¹Наука религия. №9. 1987. – С. 5.

²О религии и церкви. М., 1981. – С. 69-75.

³Ўша асар. -С 75-80.

⁴Қонун, дин, черков. Т., 1987. – Б. 56, 57.

комсомол ташкилотлари ва касаба уюшмалари каби жамоат ташкилотларини бу ишга оммавий тарзда жалб этиш, маданият уйлари, клуб ва “қизил бурчаклар”да атеизм тарғибот ойнасини ташкил қилиш каби вазифалар ўрин олган эди.

Ушбу қарор ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон ССРда ҳам оммавий тарғибот ишлари бошлаб юборилди. Республиканинг турли вилоятларидаги маданият уйлари, клублар, ишчи ётоқхоналарида катъий режа асосида маслаҳат марказлари ташкил этилиб, уларда илмий атеистик масалалар долзарб қилиб қўйилди.

Республиканинг Марказий давлат архиви ҳамда вилоятлардаги архивларда, юқоридаги қарорлар юзасидан маҳаллий ташкилотларнинг вазифалари белгилаб берилган маҳсус қарорлар ишлаб чиқилганлик билан боғлиқ қўплаб ҳужжатлар сақланган.¹

1950-1956 йилларда республика вилоятларининг бир қатор колхоз ва туманларида мутасадди ҳукумат раҳбарларининг руҳсатисиз очилган қадамжолар, масжид, диний таълимни ўргатадиган эски мактаб кабиларни катъий рўйхатга олиб, уларни тугатиш борасидаги ишлар амалга ошириш кучайтирилди. Ҳужжатлар орқали масжидлар, уларни қуришда бошчилик қилган шахслар, намоз ўқиш маросимида иштирок этган дин ахллари сони, ҳайитларда тўпланган маблағлар миқдори ҳақида аниқ маълумотлар тўплаб борилганлигини гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Қуйидаги (19-жадвал) жадвалда Фарғона вилояти бўйича рўйхатдан ўтмаган баъзи йирик масжидларда 1956-йил давомида диндорларнинг ибодат қилиш учун келганлар сони келтирилган:²

¹ФВДА, 716-фонд, 1-рўйхат, 106-иш, 6, 9, 12-варақ; ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 133-иш, 78-варақ.

²ЎЗР ПДАФВБ, 1-фонд, 6-рўйхат, 213-иш, 21, 22-варақ.

№	Туман ва шаҳарлар	Масжид номлари	1956-йил давомида			Масжид номлари, исми
			Ҳар куни намозга қатнашади	Жума намозига келади-ганлар сон	Рамазон хайитига келганлар	
1.	Фарғона	Ланғар	50-200	300	1000	Обид қози Маҳмудов
2.	Қувасой	Мўян	60-70		150-200	Мулла Салоҳиддин
3.	Охунбобоев	Мозор масжид	100-130	250	450	-
4.	Тошлок	Хонақа масжид	150	200	300	-
5.	Тошлок	Колхоз XIX съезд	60-70	90-120	200	-
6.	Молотов	Ҳожа Мухаммад Вали	250-300	900-1000	2500-3000	Мухаммаджон Қори
7.	Молотов	Дашт масжид	200-250	400-500	2000	Убайдуллоҳон Тура
8.	Каганович	Оқ-тепа	70-90	200	1500	Иқромиддин Ҳожи
9.	Каганович	Ҳўжа Писта мозор	60-70	150	500	Мулла Орифжон
10.	Каганович	Колхоз Молотоев	50-70	120-150	400	Тожиқдомла
11.	Каганович	Пастки Яйпан	100-150	200-250	500	-

12.	Киров	Машад-мозор	400-500	900	1500-3000	Пайзимир Мирза
13.	Қўқон шаҳри	Чамашбий мозори	100-150	300	1000	Чамашлий Эшон
14.	Қўқон шаҳри	Муӣ Муборак мозори	90-120	200	600	Абдулҳаким Қори
15.	Қўқон шаҳри	Афғонбор масжиди	50-70	150	500	Салмон Махсум
16.	Фрунзе	Хожа Абутуроб	-	-	1000	Мамажон қори
17.	Горский	Айритом масжиди	50-60	100-150	150	Маллабойхожи
18.	Горский	Қизилқияк масжиди	100-120	250	500	Мулла Аблам домла
19.	Қуйбишев	Оқ-ер	70-80	180-200	500	Мулла Турахожи
20.	Қува	Қора мозор	-	70	150	-
21.	Бувайда	Хазратпешо	-	-	1000	-
22.	Бувайда	Султон Бояз	-	-	1200	-

Жадвалга эътибор берилса, 1956-йилда ҳукумат томонидан Қурбон ҳайити қатъий назорат остига олинганлиги сабабли, ушбу байрамга намозхонларнинг иштироки ҳақидаги маълумот берилмаган.

Юқорида қайд этилган ҳукумат қароридан сўнг, республиканинг барча худудларида диндорларнинг миқдори, машғулоти, мол-мулки, оилавий аҳволи ҳақида маълумотлар йиғишга эътибор қаратилган. Қуръони Каримни ёд олиб, кироат қиладиган йирик муллаларнинг республика шаҳар ва қишлоқларидаги сони, машғулоти, тирикчилик манбаи, даромади юзасидан солиқ тўламаётганлиги ёки солиққа ханузгача тортилмаганлиги билан боғлиқ масалага ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Тарихий ҳужжатлардан бирида, Қўқон шаҳрида 12 та йирик диний уламо, корилар борлиги, улар диний маросимлар ва Хатми Қуръонларда кироатхонлик қилиб, колхозчи ва ишчиларни хўжалик ишларидан чалғитаётганлиги, ушбу салбий ҳатти-ҳаракатларга қармасдан давлатга солиқ тўламай келганлиги қайд этилган.¹

Марғилон шаҳрида 6 нафар йирик уламо Қуръонни ёддан билиши, улар шаҳар ва қишлоқларда Хатми Қуръонларда қорихонлик қилиши, шулардан бири Шерматов Шоди қори ўз номига муносиб бўлмаган – машина олди-соттиси билан шуғулланиши, ҳатто ўзини “Победа” маркали автомашинаси билан узоқ қишлоқларгача бориб диний маросимларда иштирок этиши, шунга қарамай давлатга солиқ тўламаётганлиги архив ҳужжатларида маълум қилинади.²

Жамиятдаги диндор ва уламоларни 1950 йиллардан бошлаб қайта таъкиб остига олина бошланганлиги, диний байрамлар, маросимларни ўтказиш, уларда иштирок этишнинг чекланганлиги билан боғлиқ ҳолатларни ҳам кузатиш мумкин. Мавлуд, Хатми Қуръон, хатна тўйларида Қуръон тиловат қилиш, Рўза ва Қурбон ҳайити, Жума намози каби диний байрам ва маросимларни Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния бошқармаси назорати остида, унинг руҳсати билангина, ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган. Ўзбашимчалик билан ушбубайрам ва маросимлар ўтказилса, уларнинг бошида турган имом ва уламоларга солиқ солиш

¹ФВДА, 1124-фонд, 2-руйхат, 2603-нш, 43-варақ.

²Ўша манба. 44-варақ.

ҳамда маъмурий жазо кўриш белгилаб қўйилган. Хужжатлардан бири 1956-йил 12-майда ўтказилиши лозим бўлган Руза ҳайитини Қўқон туманидаги кишлоқларда барча мусулмон аҳоли ҳукуматдан руҳсат олинганлиги сабабли кўркмай нишонлашлари қайд этилган.¹

СССР ва Ўзбекистон ССР конституцияларида фуқароларнинг виждон эркинлиги кафолатланиши белгилаб қўйилган бўлса-да, совет ҳокимияти коммунистик партияси диндорлар ва диний муассасаларга нисбатан даҳрийликдан иборат сиёсатини XX аср 50-йиллари охиридан янгидан кучайтириш сиёсатини илгари сурди. Аини пайтда дин ва диний таълим марксизм-ленинизм ғояларига илмий қарши қўйиш кучайтирилди. Бу даврдан бошлабфанни динга қарши қўйиш, ундан даҳрийлик тарғиботида фойдаланиш, ёшлар орасида эътиқодсизликни кучайтириш, соф коммунистик мафқурани яратиш компанияси бошлаб юборилди.

КПСС Марказий Қўмитасининг 1960 йил 13 январ ва Ўзбекистон ССР Марказий Қўмитасининг 1960 йил 4 февралда қабул қилган “Рухонийлар томонидан қонунчиликни бузилиши олдини олиш” тўғрисидаги қарорлари диний сиёсатда совет ҳокимиятининг бош стратегиясини белгилаб берди. Кейинчалик ушбу қарорларнинг ижросини таъминлаш мақсадида олий ўқув юртлари ўқув дастурларига илмий атеизм фани асослари мажбурий равишда киритилди ва ушбу фандан имтихон топширилиши жорий этилди.

Совет ҳокимиятининг уруш туфайли динга ва диний муассасаларга нисбатан юритган “юмшоқлик” сиёсати узоқ давом этиши мумкин эмас эди.

1943-1950 йилларда динга ва диний муассасаларга берилган бир қадар эркинлик туфайли, айтиш мумкинки, собиқ иттифоқнинг мусулмон аҳоли яшайдиган республикаларида, жумладан Ўзбекистон ССРда “диний уйғониш” рўй бера бошлади. Аммо совет ҳокимиятининг уруш туфайли

¹ ФВДА, 1124-фонд, 2-рўйхат, 2603-иш, 45-варақ.

мураккаб вазиятда динга қарши кураши вақтинчалик чекинган эди. Совет жамиятида урушда вайрон қилинган хўжаликни тиклаш (1946-1950-йй.) амалга ошиши билан, ҳукумат ўзининг “худосизлик” учун кураш жараёнини янгитдан бошлаш босқичига кирди. Совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан иккиёқлама «эҳтиёткорлик» сиёсати ўрнига яна даҳрийликдан иборат тазйик ўтказишлик йўлига ўтиб борган янги босқичи бошланди.

Совет ҳокимиятининг урушдан кейинги йиллардаги диний муассасалар фаолиятига оид масалаларни СССР ХКС хузуридаги Диний ишлар бўйича кенгаши амалга оширган, кейинчалик СССР Министрлар Совети диний масалаларга оид ишларни Диний ишлар бўйича кенгаш билан келишиб, вилоят ижрокўмлари қарори билан амалга ошириладиган бўлди. Диний муассасалар асосан масжидлар очиш, зиёратгоҳларни назорат қилиш, Хаж сафари билан боғлиқ бўлган муаммо ва таклифларни Диний ишлар бўйича кенгашга олиб чиқилган. Аммо масжидлар очиш, зиёратгоҳларни таъмирлаш бўйича қўйилган талаблар атайин мураккаблаштирилиб, рухсат беришлик имкон даражада ортга сурилган ёки пайсалга солинган.

Масжидлар очишга тўсиқлар етарлича бўлсада, тақводорларнинг қонуний талаби ва Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний бошқармаси аралашуви билан ҳукумат 1958-йилга келиб, Ўзбекистон ССР бўйича 78 та масжидлар фаолиятига рухсат беришга мажбур бўлган. Аммо ҳужжатларда маълум бўлишича, 1962-йилда Тошкент шаҳрида 4 та, Самарқанд вилоятида 1 та, Андижон вилоятида 2 та, Ташкент вилоятида 2 та масжидлар турли хил баҳоналар билан совет идоралари томонидан ёпиб қўйилган.¹

Шунингдек, фаолият юритаётган масжидлардаги ҳодимлар ҳам солиқ солиниши, тақводорлиги учун ички ишлар томонидан назоратга олиниши туфайли масжидлардан кетишга мажбур бўлган. Манбаларда

¹ УзР МДА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 83-варақ.

кайд этилишича диний муассаса ходимларининг 1969-1975-йиллар давомида 200 нафарини маъмурий, 82 нафарини жиноий жавобгарликка тортилганлиги ҳисоботларда кўрсатиб ўтилади.¹

1978-1984-йилларда диний уламолар фаолияти куммунистик партия тарғибот-ташвиқот бўлимлари томонидан катъий назоратга олинди, маълум қисмига расман маросимларни ўтказишга рухсат берилган. Ушбу йилларда рўйхатга олинмаган, яширин фаолият юритаётган диний арбоблар устидан тарғибот ишлари олиб борилиши натижасида 1300 нафар дин пешволаридан 518 нафари диний маросимларга бориши таъқиқланганлиги маълум қилинади. Шунингдек, Ўзбекистон бўйича 44 та норасмий масжидлар ёпилиб, 782 нафар диний арбоблар норасмий фаолиятига чек қўйилганлиги ҳужжатларда маълум қилинади.²

Хулоса қилинганда, диний муассаса ва ташкилотлар совет ҳокимияти тугатилгунга қадар динга муносабати ўзгармаганлигини юқоридаги фактлардан кўришимиз мумкин. Собиқ СССРнинг 1991-йилда чуқур сиёсий-иқтисодий инқирозга юз тутиши динга нисбатан навбатдаги “юмшоқлик” сиёсатига қайтишига мажбур қилган бўлсада, коммунистик мафкура сўнгги кунига қадар даҳрийлик ғоясидан қайтмаганлигини инкор этиб бўлмайди.

Таянч иборалар: Илмий-маърифий, Низом, пленум, паранжи, фатво, шариат, атеистик тўғараклар, қадамжолар, “қизил бурчаклар”, тўралар, эшонлар, Хожи, Махсум, Аълам, кироатхонлик, мавлуд, Жума намози, коммунистик мафкура, илмий атеизм, хужра, муаззин, маданий-оқартув иншоатлари, қурбонлик, руҳоний, эҳсон.

¹ УзР МДА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 277-иш, 8-варақ.

² УзР МДА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 710-иш, 19-варақ.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбекистон Компартияси қошидаги диний ишлар Кенгаши вакиллиги диний муассасаларга нисбатан олиб борган сиёсати ҳақида ҳикоя қилиб беринг?
2. XX асрнинг 50-60-йилларида диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятини ҳукумат томонидан қайтадан қатъий назоратга олиниши қандай оқибатларга олиб келди?
3. Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний бошқармасининг 2-плenumsида қандай муҳим қарорлар қабул қилинган эди?
4. Совет ҳокимияти таълим тизимига “Илмий атеизм” фанининг киритилиши диннинг ғоявий жиҳатдан сиқувга олиш янги босқичини бошлаб берди, бу ҳақида ўз фикрингизни баён қилинг?
5. Ўзбекистон Компартиясининг 1960-йил 4-февральдаги “Рухонийлар томонидан қонунчиликнинг бузилишини олдини олиш тўғрисида”ги қароридан сўнг диндорларга нисбатан қандай чоралар курила бошаганлигини сўзлаб беринг?
6. Собиқ Иттифоқ инқироzi арафасида Ўзбекистондаги диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятида қандай ўзгаришлар содир бўла бошлади?

Хулоса

Ўзбек халқининг миллий, маданий қадриятлари асрлар давомида ислом дини билан узвий равишда боғлиқ бўлиб келган. Дин маънавий ва моддий турмушда муҳим рол ўйнаб, XX асрнинг бошларида ҳам ўзининг таъсирчан кучини сақлаб қолган эди.

Совет ҳокимият ўзининг дастлабки йилларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор тарихий ҳужжатлар қабул қилди. Расмий ҳужжатларда, қарор ва фармонларда барча халқларнинг тенглиги, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги каби инсоний ҳуқуқлар тан олинди. Бироқ, советча тартибларни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш давридаёқ большевиклар маҳаллий аҳолининг диний туйғуларини поймол қилдилар. Европа миллатига мансуб минг-минглаб қизил аскарларнинг Туркистон ўлкасига сафарбар этилиши оқибатида масжид ва мадрасалар вайрон қилинди. Маҳаллий аҳолининг урф-одатларидан ҳабарсиз бўлган «қизил десантчилар» диний муассаса ва ташкилотларни отхоналарга, қурол-яроғ, озик-овқат омборларига, ҳарбий қисмларнинг казармаларига айлантирдилар. Охир-оқибатда диний туйғулари поймол қилинган халқнинг совет ҳокимиятига бўлган умидлари ва ишончи сўнди. Дастлабки йиллардаёқ диндор кишилар ва руҳонийлар совет ҳокимиятининг душмани сифатида таъкиб остига олинди. 1917-1920 йилларда совет ҳокимиятининг динга муносабати даҳрийликдан иборат бўлган эди. Бироқ, Туркистон ўлкасидаги иктисодий ва сиёсий вазият Совет ҳокимияти органларига бу масалада эҳтиёткорлик билан иш тутиш зарурлигини кўрсатди. Аввало, имон-эътиқоди оёқ ости қилинган мусулмон аҳоли совет ҳукуматига қарши аёвсиз қуролли қураш майдонига кирди. Иккинчидан, тинимсиз давом этган қуролли тўқнашувлар ўлкада очарчиликни келтириб чиқарди ва ҳўжаликни бутунлай издан чиқарди. Диний муассаса ва ташкилотларнинг моддий таянчи бўлган вақф

мулкларининг большевиклар томонидан давлат ҳисобига мусодара қилиниши, улар фаолиятини деярли тўхтаб қолишига олиб келди.

Туркистондаги аҳоли анча қисмини вақфкор деҳқонлар ташкил этиб, улар ўзларининг тиркчилик манбаидан ажралиб қолган эдилар. Маориф ва маданият муассасалари ҳам вақфдан келадиган даромад ҳисобидан таъминланарди. Ушбу ўзига ҳос жиҳатларни ҳисобга олган совет ҳукумати вақфларни диний муассасалар ихтиёрига қайтариш, диндорларга бир қадар эркинлик бериш, мадраса мударрислари ва масжид имомларидан таълим тизимини қайта изга солишда фойдаланишига мажбур бўлди. Шу сабабли 1922-1923 йилларда вақфлар диний муассаса ва ташкилотларга қайтарилди ва улар фаолиятига руҳсат берилганди.

Совет ҳокимияти чор Россиясининг мустамлакачилик ва буюк давлатчиликдан иборат сиёсатини давом эттириб, Туркистон ўлкаси аҳолисидан миллий-диний туйғулари билан ҳисоблашмади. Туркистон АССР даврида большевикча тартибларни ўрнатиш, мусулмон диний муассаса ва ташкилотларни оёқ-ости қилиш, диндор ва уламоларни синфий душман сифатида қирғин қилиш орқали амалга оширилди.

Туркистон АССР, БХСР, ХХСРда совет тузумига қарши миллий озодлик учун олиб борилган қуроли ҳаракатлар, ўлкадаги оғирсиёсий-иқтисодий вазият, мусулмон уламолари ва руҳонийларининг жамиятда мавқеи каби омиллар туфайли Марказ айрим ҳолларда диний сиёсатини ўзгартиришга, бу масалада «юмшоқрок» йўл тутишга мажбур бўлди.

СССР таркибида совет республикалари, жумладан Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши, большевикча тартиблар мустаҳкамланиши, “социализм ривожланиб борган сари синфий кураш кескинлашади” – деган сталинча қоида қабилардан келиб чиқиб, диндорларга қарши очик кураш бошланди. Бу кураш ўн йиллардан ортиқ давом этиб, совет ҳокимиятининг даҳрийликдан иборат сиёсий йўлини пардаланган қиёфасини ҳақиқий равишда намоён қилди.

Совет ҳукуматининг динга муносабатида шафқатсиз ва ашаддий кураш олиб бориш йўлидан чекиниши вақтинчалик бўлиб, келгусида диндорларга ва диний муассасаларга кўп йиллар давомида ўзларини ўнглаб ололмайдиган даражада зарба бериш кўзда тутилганди. Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда совет ҳокимиятининг мусулмон муассаса ва ташклотларига, диндорларга муносабати давр тақазоси билан гоҳ юмшаб, гоҳ шафқатсиз тус олиб турганлиги, “социалистик қурилиш” авж олдирилган йилларда эса ўта кескинлашганлигига яққол кўринди. 1926-1927 йилларда совет ҳокимиятининг диний сиёсатида кескин бурилиш босқичи бошланиб, бу жараён 1941 йилгача, яъни СССР иккинчи жаҳон урушига тортилгунига қадар узликсиз давом этиб турди. Мамалакат бўйлаб «худосизлик учун кураш» ҳаракати бошланди. СССР республикаларида даҳрийликни тарғиб қиладиган ҳар қандай динни янгилик ва ислохотлар душмани, эскилик сарқити сифатида қоралайдиган матбуот органларига асос солинди. Ўзбекистонда ҳам «Худосизлар» журнали, «Курашчан худосизлар» ташкилоти кабилар орқали мусулмон динига қарши аёвсиз ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Республика хуудларида фаолият олиб борган масжид ва мадрасалар ёпилди, диндор аҳоли ислом фарзларини бажариш имкониятидан маҳрум қилинди, диний уламолар катъий таъқиб остига олинди. 1927-1938-йилларда айрим сақланиб қолган масжидларда имомлик қилаётган ва диний маросимларни ўтказиб қатагонлардан омон қолган оз сонли уламоларга ҳам катта миқдорда солиқ солинди. Асоссиз равишда йирик миқдордаги солиққа тортилган мулла ва эшонлар солиқ тўлаш қобилиятига эга эмасдилар. Охир-оқибатда уларни судга тортиш, жиноятчи сифатида тутқинликка маҳкум этиш авж олди.

1927-1941 йиллар давомида мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар билан бирга, халқимиз ўзининг диний илмдан мукаммал хабардор бўлган уломаларидан ҳам ажралиб қолди. Бу эса кейинчалик

жамиятда диний муаносибликни вужудга келишига, дин байроғи остида ноҳўя харакатларнисодир бўлишига сабаб бўлди.

Совет хокимияти нинг Ўзбекистондаги диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятини 1950-1991 йиллар давомида ҳам қатъий назорат остида ушлаб турди. Урушдан кейинги йилларда асосан Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (ЎОКМДБ) фаолияти орқали ислом маросимлари, ислом давлатлари билан халқаро алоқалар чекланган ҳолатда, совет бошқарув органларининг қатъий назорати остида рухсат этилди. Совет хокимияти ва компартия юритган сиёсат инсонларнинг нафсониятига, диний-миллий кадриятларига нисбатан қатъий зарба бўлиб тушди.

Совет хокимиятининг 1985-1991 йилларда жамиятни қайта куриш сиёсати динга бироз эркинлик берса-да, том маънодаги виждон эркинлигини бера олмади. Халкимизнинг узок йиллик орзу-умидлари фақат истиқлол туфайли рўёбга чиққанлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

ҚИСҚАРТМАЛАР РҰЙХАТИ

1. Туркистон АССР – Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси
2. Туркистон МИҚ – Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси
3. Туркистон ХКС – Туркистон Халқ Комиссарлари Совети
4. САДУМ – Среднеазиатское духовное управление мусульман
5. РСФСР – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика (Россия Федератив Совет Социалистик Республикаси)
6. Наркомпрос – Народный комиссариат просвещения. (Халқ маориф комиссарлиги)
7. НЭП – Новая Экономическая Политика (Янги иқтисодий сиёсат)
8. НКВД – Народный Комиссариат Внутренних Дел (Ички ишлар халқ комиссарлиги)
9. БХСР – Бухоро Халқ Совет Республикаси
10. ХХСР – Хоразм Халқ Совет Республикаси
11. ХССР - Хоразм Совет Социалистик Республикаси
12. РКП (б) – Российская Коммунистическая Партия большевиков

Тавсия қилинган манбалар ва адабиётлар рўйхати

I. Расмий ҳужжатлар ва раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Истиклол ва маънавият. –Т.: Ўзбекистон, 1994. -196 б.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. -326 б.
3. Каримов И. А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда (Президент И. Каримовнинг “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирларининг саволларига жавоблар). –Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И. А. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган бекиёс ҳиссасининг юксак эътирофи (Президент И. Каримовнинг “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирларининг саволларига жавоблар). -//Маърифат, 2007., 24-февраль, №16 (7937).
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
6. Мирзиёев Ш.М Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент; Ўзбекистон, 2017, -б. 471.
7. “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтини такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998-йил 27-июльдаги қарори II Халқ сўзи. 1998-йил 28-июль

II. Эълон қилинган ҳужжатлар ва материаллар тўплами

1. Ведомости Верховного Совета РСФСР. М.: Политиздат. №27, 1975. - 572 с.
2. Из истории ВЧК (1917-1921-гг.). Сборник документов. –М.: Госполитиздат, 1958. -512 с.

3. Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.)
Сборник документов. -Т.:Ўзбекистон, 1973. Т. I. -541 с.
4. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925-1937 гг.). Сборник документов. -Т.: Политиздат, Т. I. 1987. -726 с.
5. Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3 – Туркестанские краевые Конференции РКП 1919-1920 год. С введением тов. Рискулова. -Т.: Туркгосиздат, 1922. -94 с.
6. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. -М.: Политиздат, 1981.
7. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов.-Т.: Изд. АНУзССР, 1963. Т. I. -660 с.
8. Қонун, дин, черков: Марксизм-ленинизм классикларининг дин ва атеизм тўғрисидаги фикрлари, СССР ва Ўзбекистон ССР ҳукуматларининг ана шу масалага оид ҳужжатлари тўплами. -Т.: Ўзбекистон, 1987. -159 б.

III. Архив ҳужжатлари

3.1. Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архиви

1. 17-фонд - Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси (МИҚ) Советлари.
2. 25-фонд - Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети;
3. 34-фонд - Туркистон АССР Халқ маориф комиссарлиги;
4. 38-фонд - Туркистон АССР Адлия халқ комиссарлиги;
5. 39-фонд - Туркистон АССР Ички ишлар халқ комиссарлиги;
6. 47-фонд – БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси;
7. 71-фонд – ХХСР Марказий Ижроия Қўмитаси;
8. 86-фонд – Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитаси;

9. 90-фонд – Ўзбекистон ССР Ер ишлари бўйича халқ комиссарлиги;
- 10.94-фонд – Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссариати;
- 11.394-фонд – Осори-атиқа, санъат обидалари ва табиат ёдгорликларини сақлаш Ўрта Осиё комитети;
- 12.2456-фонд – СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Диний ишлар кенгашининг Ўзбекистон ССРдаги вакилиги.

3.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Фарғона вилоят бўлими

1. 1-фонд – Ўзбекистон ССР Компартияси Фарғона вилоят кўмитаси.
2. 109-фонд - Ўзбекистон ССР Компартияси Фарғона ўлка кўмитасининг тарғибот-ташвиқот бўлими.

3.3. Фарғона вилоят давлат архиви

1. 83-фонд – Фарғона вилоят Халқ таълими бўлими.
2. 121-фонд – Фарғона вилоят Ишчи-деҳқон ва қизил аскар депутатлари кенгаши Ижроия кўмитаси.
3. 123-фонд – Фарғона вилоят шаҳар касаба уюшмалар совети.
4. 435-фонд – Фарғона вилоят инкилобий кўмитаси.
5. 1124-фонд – Фарғона вилояти Ижроия кўмитаси.

3.4. Бухоро вилоят давлат архиви

1. 94-фонд – Зарафшон вилояти ишчи-деҳқон ва қизил аскар депутатлар кенгаши Ижроия кўмитасининг вақф ишлари бўлими.
2. 839-фонд – Бухоро вилоят ишчи-деҳқон ва қизил аскар депутатлар кенгаши Ижроия кўмитасининг вақф ишлари бўлими.
3. 1206-фонд – Бухоро вилоят Ижроия Кўмитаси.

IV. Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимова Д. А., Голованов А. А. Ўзбекистон совет мустабид тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйик оқибатлари (1917-1990-йй.). –Т.: Ўзбекистон, 2000. -75 б.
2. Алимова Д. А. Ислам и «воинствующий» атеизм в литературе Узбекистана 20-30-х годов //Ўзбекистон тарихи. -№4, 2000. -58-65 б.
3. Алимов И. А. Левацкие перегибы в решении религиозного вопроса в ТАССР //Общественные нуаки в Узбекистане. -№1, 1991. -31-40 с.
4. Алимов И. А. Аграрные преобразования в народных советских республиках Хорезма и Бухары (1920-1924 гг.). –Т.: Узбекистан, 1970. -78 с.
5. Алимов И. А. Эски мактаб ислоҳоти ташаббускори // Халқ таълими. - №11-12, 1993.
6. Алимов И. А. Из истории решения вакфного вопроса в первые годы Советской власти (Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстана (Теория, проблемы, перспективы изучения). –Т.: Узбекистан, 1991.
7. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. –Т.: Маънавият, 2000. -168 б.
8. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. -400 с.
9. Ашулин. Хотин-қизлар ўртасида динга қарши ташвиқот. –Самарқанд-Тошкент, 1929. -148 б. (араб имлосида).
10. Ардаширов А. Ф. К вопросу о роли новометодных школе. Ученые записки Андижанского Госпединститута. –Андижон, 1957.
11. Азимов А. Ислоом ва ҳозирги замон. –Т.: Ўзбекистон, 1991. -112 б.
12. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. –Л.: Б.и., 1927. -256 с.
13. Бартольд В.В. Мусульманский мир.–П.: Изд. Наука и школа, 1922.-93-с.

14. Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. – Наманган, 2005. – 54 б.
15. Бабаханов Ш. Муфтий Зиёуддинхан ибн Эшан Бабахан: жизнь и деятельность. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1999. – 351 с.
16. Балтанова Г. Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций. – Уфа: Изд. Казанского университета, 1991. – 148 с.
17. Вклад Узбекистана в развитие исламской цивилизации (Материалы международной научно-практической конференции). – Т.: Информационного агентства «Жаҳон», 2007. – 62-с.
18. Ганиев А. С. Место религии в истории духовных ценностей. Сборник научных трудов ТашПИ. – Т., 1990.
19. Джалолов О. Хива хонлигида пулни вақф этиш тўғрисида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – №1, 1989.
20. Зиёева Д. Туркистон мустақиллиги учун кураш масалалари (20-30-йиллар талқинида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – №1, 1998. – 67-73 б.
21. Зиёева Д. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати (Мустабид тузумга қарши 1916 йил ва 1918-1924-йиллардаги халқ курашлари тарихшунослиги). – Т.: Гофур Гулом номида Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 176 б.
22. Исмоилов Ш.Ш. Туркистон мадрасалари тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – №11., 1974. – 50-54 б.
23. Исмаилова Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати // Ўзбекистон тарихи. – №1, 2003. – 65-71 б.
24. Климович Л. И. Социалистическое строительство на Востоке и религии. – М.-Л.: .: Государственное антирелигиозное издание, 1929. – 54 с.
25. Кухарский П. Худосизлар байналминал тарбия ва байналминал халқ алоқалари. – Т., 1933. – 56 б.
26. Курашчан худосизлар суюзи фабрика-заводларидаги ячейкалари ичида ишлаш учун қўлланма. – Т.: Ўздавнашр, 1936. – 36 б. (лотин имлосида).

27. Кенжаев Д. Религиозные ценности в воззрениях джадидов // *Ўзбекистон тарихи*. - №4, 2004. - 59-61 б.
28. Луин Б. Происхождение и судьба Корана Османа // *Ўзбекистон тарихи*. - №4, 2000. - 18-26 б.
29. Мунавваров З. Истиқлол ва миллий-диний қадриятлар // *Имом ал-Бухорий сабоқлари*. - №3, 2001. - 183-185-б.
30. Мустафаева Н. Туркистон маорифи XX асрнинг 20-йиллари муаллифлари назарида // *Ўзбекистон тарихи*. - №3, 2004. - 33-45 б.
31. Мустафаева Н. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати // *Ўзбекистон тарихи*. - №2, 2005. - 35-41 б.
32. Мансуров А. Ислом динининг Ўрта Осиё маданиятида туган ўрни. - Т., 1991. - 22 б.
33. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924-йй.). - Т.: Университет, 2002. - 156 б.
34. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Сборник статей, докладов, речей и тезисов с предисловием муаллифа. Часть I. 1917-1919 гг. - Т.: Узбекгосиздат, 1925. - 218 с.
35. Рахим Ш. Ўзбек маорифининг ўтгандаги ва ҳозирги ҳоли (Маориф ҳафтаси муносабати билан чиккан). - Т.: Туркдавнашр, 1923. (араб имлосида).
36. Рашидхон. Худосизлар тўғараги учун дарслик. - Тошкент-Самарқанд, 1929. - 131 б. (араб имлосида).
37. Рашидхон. Диний қурбонлар. Тошкент-Самарқанд, 1928. - 30 б. (араб имлосида).
38. Расулов Б. Туркистонда мактаб ва мадрасалар тарихи (XIX аср охири - XX аср бошлари). - Андижон, 1995.
39. Расулов А. Усмон Мусҳафи Тошкентга қачон қайтарилган? // *Имом ал-Бухорий сабоқлари*. - №3, 2002. - 165-166 б.

40. Саксонов Т. Маданият ёдгорликлари ва атеистик пропоганда. –Т.: Ўзбекистон, 1982. -32 б.
41. Савельев В. Н. Свобода совести: История и теория. –М.: Высшая школа, 1991. -144 с.
42. Саидов А., Юнусова О. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” ги Қонуни. –Т.: Адолат, 1992. -84 б.
43. Фитрат А. Мухтасар ислом тарихи. –Т.: Нур, 1992. -30 б.
44. Хайитов Ш. А., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёти, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920-1924-йй.). –Бухоро, 2005. -154 б.
45. Хўжамуродов И. Ислом, миллийлик, кадрият. –Т.: ФАН, 1993. -150 б.
46. Хасанов Б. Респрессии против интеллигенции Узбекистана в 20-30-е годы и их последствия //Ўзбекистон тарихи. -№1, 2000. -104-107 б.
47. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Андижон, 1995. -104 б.
48. Шамсутдинов Р. Истиклол йўлида шаҳид кетганлар. –Т.: Шарқ, 2001. -416 б.
49. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. –Т.: Шарқ, 2001. -368 б.
50. Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожияси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). –Т.: Шарқ, 2003. -544 б.
51. Эркаев А. Истиклол ва ислом. –Қарши, 1993. -26 б.
52. Ёқубов Б. Халқ байрамлари ва урф-одатлар. –Т.: Ўзбекистон, 1965. -48 б.
53. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. –№2. –Т.: Шарқ, 1999.
54. Ўзбекистоннинг янги тарихи: Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. –Т.: Шарқ, 2000. -688 б.

55. Ғайратий. Диний қурбонлар. –Т.: Ўздавнашр, 1930. -58 б. (лотин имлосида)

56. 50-летие декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви. –Минск, Изд Высшая школа, 1969. -234 с.

V. Диссертация ва авторефератлар

1. Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918-годы. Муаллиф. дис. докт. ист. наук. –Т., 1998, -62 с.
2. Агзамходжаев С. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918-гг.). Муаллиф. дис. докт. ист. наук. Тьб 1996, -62 с.
3. Болтабоев С. Д. XIX аср иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари. Т.ф.н. илмий даржасини олиш учун ёзилган дисс. муаллиф. диссертати. –Т.: 2007. -21 б.
4. Исмоилова Д. А. роль и место ислама в общественно-политической и духовной жизни народов Туркестана (конец XIX -начало XX вв.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т.: 2006. -22 с.
5. Иргашев М. Создание и развитие среднего специального образования в Узбекистане (1917-1937-гг.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т.: 1974.
6. Мустафаева Н. XX асрнинг 20-30-йилларида Ўзбекистон маданиятининг асосий йўналишлари ва муаммолари давр тарихшунослигида. Т.ф.н. илмий даржасини олиш учун ёзилган дисс. муаллиф. диссертати. –Т.: 1999. -29 б.
7. Мухамеджонова В. А. Периодическая печать 20-30-х годов о раскрепощении женщины Узбекистана. Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1994. -29 с.

8. Мирзаев М. А. Становление и развитие дела охраны и изучения памятников истории и культуры в Узбекистане (1917-1947 гг.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1994. -25 с.
9. Казаков Э. Политика парвительства Хорезмской Республики в отношении исламской веры и служителей культа (1920-1924 гг.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1996. -31 с.
10. Кенжаев Д. М. Исламские ценности в воззрениях джадидов и их концепциях духовного реформирования общества. Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 2007, -27 с.
11. Кунгиров И. Деятельность культурно-просветительных учреждений Узбекистана в 1921-1928 гг. Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1990,
12. Рахманов Н. М. Культурное строительство в Бухаре (1925-1932 гг.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1961,
13. Расулов Б. Из истории мусульманских мактабов и медресе Узбекистана (конец XX–20-годы XIX). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Андижан, 1996, -32 с.
14. Рустамова Г. К. Колониальная сущность царской и большевистской власти в Туркестане (1867-1924 гг.). Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1999. -32 с.
15. Раджабов Қ. К. Истиклолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918-1924 гг.) Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1995. -32 с.
16. Раджабов Қ. К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Муаллиф. дис. докт. ист. наук. – Т., 2005. -64 с.
17. Рахмонов Т. Социально-культурное строительство в Узбекистане в 30-е годы: опыт и проблемы. Муаллиф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1994. - 27 с.

18. Хайдаров М. Централизаторская политика Советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924 гг.). Муаллифеф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 1998. -28 с.
19. Хасанов Б. В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917 – начало 50-х годов. Муаллифеф. дис. докт. ист. наук. -Т., 2000. -54 с.
20. Чориев А.Х. Мустабид шўролар тузуми даврида Ўзбекистон халқ таълими ва ўқитувчи кадрлар тайёрлаш: миллий анъанавий ва шўро таълими тизимлари ўртасидаги зиддиятлар (1920-1930-йй.). Т.ф.д. илмий даржасини олиш учун ёзилган дисс. муаллифеферати.–Т.,1998.-62 б.

VI. Вақтли матбуот

5.1. Журналар

1. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991-2007.
2. Наука и просвещение. 1918-1922.
3. Худосизлар. 1928-1941.
4. Китоб ва инкилоб. 1933-1934.
5. Фан ҳам дин. 1930-1932.
6. Антирелигиозник. 1926-1941.
7. Воинствующий атеизм. 1931-1932.
8. Наука и религия. 1978-1990.
9. Совет шарқ мусулмонлари. 1968-1990.
10. Мовароуннахр мусулмонлари. 1992-1994.
11. Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000-2008.
12. Ўзбекистон тарихи. 2000-2008.

5.2. Газеталар

1. Ислом нури
2. Ўзбекистон овози
3. Халқ сўзи
4. Бухоро ахбори
5. Озод Бухоро
6. Правда
7. Қизил Ўзбекистон
8. Безбожник
9. Правда Востока
10. Ленин йўли
11. Комсомольская правда
12. Фидокор

МУНДАРИЖА

Кириш	3-5
I мавзу. Ўзбекистонда большевикларнинг диний сиёсати ва ислом ташкилотлари фаолиятининг чекланиши (1917-1928 йиллар).....	6-47
1-маъруза Туркистон АССРда совет ҳукуматининг мусулмон муассасаларига муносабати.....	6-29
2-маъруза Ўзбекистонда мусулмон ташкилотларини тугатиш учун кураш	30-47
II мавзу. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг руҳонийлар ва мусулмон муассасаларига нисбатан зўравонлик сиёсати (1929-1940 йиллар).	48-82
1-маъруза. “Худосизлик” учун кураш ва унинг фожиали оқибатлари...48-68	
2-маъруза. Мусулмон уламоларининг катагон қилиниши.....	69-82
III мавзу. Совет ҳокимиятининг диний сиёсатидаги ўзгаришлар ва сиёсий-мафқуравий тазйиқ оқибатлари (1941-1991 йиллар)	83-119
1-маъруза. Ўрта Осиё ва Козогистон мусулмонлари диний бошқармасинининг ташкил қилиниши ва дастлабки йиллардаги фаолияти	83-106
2-маъруза. Ислom маросимларининг совет тузumi томонидан таъқиқланиши	107-119
Хулоса.....	120-123
Қисқартмалар рўйхати	124
Тавсия қилинган манбалар ва адабиётлар рўйхати.....	125-136

